

Hasan et-Turâbî ve “Et-Tefsîru’t-Tevhîdî”

Adlı Eserindeki Metodu

-Fâtiha Sûresi Tefsiri Örneği-

Mehmet Yolcu

Yrd. Doç. Dr., İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi,
Tefsir Anabilim Dalı Öğretim Üyesi
yolcumeht1@windowslive.com

Özet

Hasan et-Turâbî, incelediğimiz Fâtiha sûresinin yorumunda, tefsir kıstasları açısından akli öne çıkararak, tefsîrde Araççanın orijinal haliyle referans olarak kullanılmasını öneren, nassın asıl manasını ve ana fikrini merkeze alan bir metod izlemiştir. Ona göre Kur’ân her dönemde hem Müslümanlar hem de gayrimüslimler için yeniden yorumlanmalıdır. Kur’ân nasıl akide, helal-haram, hukuk, şeriat ve ibadet alanlarında özlü açıklamalarla yetiniyorsa, tefsîrler de bu hususta onun beyan üslubunu benimsemelidir. Onun için tefsîrler; fikhî, kelâmî ve tarihî ihtilaflara girmemeli ayrıca felsefî yaklaşımlara karşı da mesafeli bir duruşu sembolize eden bir açıklama yolunu seçmelidir. Tefsirinde şahsa ve cemiyete olumlu veya olumsuz yönde şekil verecek her değeri, düşünce ve hareket mantığını önemseyen Turâbî, Fâtiha tefsirinde bu türden konulara genişçe değinmeye çalışmıştır. O, tefsir metodu olarak öncelikle sûrenin konularını özetlediği bir “giriş” (Hulâsatu Hedyî’s-Sûre) ile sûreyi tanıtmaktadır. Ardından ayetlerin izahına geçmektedir. Burada “Tertîlu’l-Âyât” başlığı altında başta işaret ettiği ayetleri birer birer izah etmektedir. Sonunda “Umûmu’l-Âyât” başlığıyla başta işaret ettiği ayetlerin ana fikrini, temel kavramlarını ve en önemli mesajını özetlemektedir. Turâbî böylece okumaya çokça vakti olmayanlara bu özetlerle Kur’ân Mesajını kısaca vermeyi amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Fâtiha, Namaz, Hedyü’s-Sûre, Tertîlu’l-Âyât, Umûmu’l-Âyât.

The Method which is Followed in the Hasan al-Turabi’s Commentary “al-Tafseer al-Tawhîdî” (Commentary Example of al-Fatiha Surah)

Hassan al-Turabi follows a method which puts forward the mind in the criterions of commentary and recommends a return to the original Arabic and takes the main idea and meaning of “Nas” religious texts as the base in his commentary and explanation of Sura of Fatiha which we have analyzed. According to him Qur’an should be recommended each year for both Muslims and non-Muslims. How the Qur’an is settling with concise explanations in the halal-illicit, law, sheria and worship; commentaries should adopt his decleration style about this subject. According to Turabi commentaries shouldn’t enter into Islamic Law, theological and historical controversies in addition they should choose an explanation method which symbolizes a distanced stance against philosophical approaches. Turabi regards to give place to the values, thoughts and the logic of actions which shape the persons or cooperations negatively or positively in his Qur’an Commentary. His method is presenting the sura with an “introduction” (Hulâsatu Hedyî’s-Sûre) which has the abstracts of the subjects of this sura. After this he begins explaining the verses. He explains the verses under the “Tertîlu’l-Ayat” title which he indicated at the beginning. He abstracts his message and substance of the verses which he indicated at the begining under “Umûmu’l-Âyât” with it’s the basic concepts. In this way he intends to give the Qur’an’s Message shortly to who has not enough time to read.

Key Words: The Qur’an, The Fatiha, The Prayer (Salat), the main idea of the sura (Heydy al-Sure), the essence of the Verses (Tertil al-Ayaat), interpretaion of Verses (Umum al-Ayaat).

Atıf

Mehmet Yolcu, Hasan et-Turâbî ve “Et-Tefsîru’t-Tevhîdî” Adlı Eserindeki Metodu -Fâtiha Sûresi Tefsiri Örneği-, Marife, Yaz 2011 S. 101-127

Giriş

1932'de Sudan'ın Kesla kentinde doğan ve çocuk yaşta babasının okulunda Kur'ân hafızı olan Hasan Abdullah et-Turâbî, üniversite öncesi tahsilini Sudan'da yapmıştır. Hukuk alanında yüksek lisansını Londra'da, doktorasını ise Sorbon Üniversitesi'nde tamamlamıştır.¹

Sudan'da 1964'deki askeri darbeden sonra Raşid Tâhir'in yerine geçerek *Sudan İslami Hareketi*nin en yetkili kişisi konumuna gelir. Nümeyrî'nin 1969 askeri darbesiyle yönetimi ele geçiren Batıcı-Sosyalist cunta hükümeti, Turâbî'yi tutuklatıp 7 yıl hapse mahkûm eder. Bu hapis döneminde Turâbî tüm gücünü tefsir, hadis ve fıkıh metodolojisine teksif eder.²

Turâbî, Sudan *Müslüman Kardeşler Cemaatinin* içinde bulunmuş ve bu cemaatte ön kademelere kadar yükselmiş bir kişiyken farklı düşünce ve tutumlarından dolayı 1979'da bu cemaatten ayrılır. Bu ayrılışında tutukluluk döneminin izleri ve tesirleri olup olmadığı netleşmiş değildir. 1976'dan itibaren aktif mücadeleye katılma imkânı bulan Turâbî, *Sudan İslami Hareketi*nin mevcut iktidara karşı gerçekleştirdiği 1985 direnişinden sonra *Ulusal İslami Cep*enin genel sekreterliğine getirilir. 1986 yılından itibaren arkadaşlarıyla birlikte demokratik mücadeleye katılan Turâbî, bundan böyle hep *Sudan İslami Hareketi*nin ve *Müslüman Halkın* lideri konumunda görülür. Bununla beraber O, özgür bir ortamda siyasi faaliyetlerde bulunma imkânına kavuşabilmiş değildir.³

Hasan Turâbî, İslam âleminin diriliş ve uyanış hareketleri içinde ünlenmiş ve onlar nezdinde önemli bir yer edinmiştir. Bu bağlamda Türkiye'de de bilinen Turâbî'nin birkaç eseri Türkçeye çevrilmiştir.⁴ Kanaatimizce bu onun çalışma ve yorumunda önemli ölçüde bir orijinallik yakaladığını göstermektedir. Zira hiçbir özelliği olmayan bir kişinin dünyaca ünlenmesi normal değildir.

Biz bu makalemizde Hasan et-Turâbî'nin tutuklu olduğu dönemde üzerinde düşünüp sonra da onu dersler halinde bir grup (ortalama 12-20 kişilik) dost ve

¹ Bkz. http://en.wikipedia.org/wiki/Hassan_al-Turabi; mustafaozcan@yeniasya.com.tr (06.08.2004); Ahmet Yılmaz, <http://www.timeturk.com>; Vakit gazetesi, 2 Temmuz 2005 Cumartesi.

² Bu bilgiler, Turâbî ile evinde (16.11.2009'da) yapılan bir görüşmede kaydedilen röportajdan özetlenmiştir. Bkz. <http://nevzatcicek.blogcu.com/hasan-et-turabi-nin-gozuyle-ak-parti/6388664>; http://islamiyorum.com/upload/islamiyorum_782806396.pdf.

³ Turâbî, 1989'da askeri darbe ile idareye el koyup ardından cumhurbaşkanı olan Ömer Hasan el-Beşîr döneminde de 15 ay hapis yatmak zorunda kalmıştır (31 Mart 2004'ten 30 Haziran 2005 tarihine kadar). Daha önce de Sudan Cumhurbaşkanı Ömer el-Beşîr, 2000 yılında, Turâbî'nin başbakanı olduğu parlamentoyu feshetmiş ve kendisini de tutuklatmıştır. Bkz. http://islamiyorum.com/upload/islamiyorum_782806396.pdf.

⁴ Görebildiğimiz bu eserler şunlardır: 1- *Namaz: Fert ve Toplum Hayatındaki Etkileri*, çev. Saim Eminoğlu, Risale Yay. İstanbul 1991; 2- *Sudan İslami Hareketi*, çev. Ekrem Demir, Yöneliş Yay. İstanbul 1994; 3- *İslami Düşüncenin İhyası*, çev. Sefer Turan, Ekin Yay., İstanbul 1997; 4- *Sudan İslam Projesi*, Hasan Turabi-T. Hamid- E. Ömer-M. Harun, çev. İslam Özkan-Vahdettin İnce, Ekin Yay. İstanbul 1997; 5- *İslam Dünyasının Geleceği*, çev. Esma Demirtaş, Birey Yay., İstanbul 1998; 6- *Özeleştirisi ve Yenilenme Sorumluluğu*, çev. Vahdettin İnce, Ekin Yay. İstanbul 1998; 7- *Dini Şiarlar*, çev. Leyla Şahin, Mana Yay. İstanbul 2010; 8- *et-Tefsîru't-Tevhîdî*, Dâru's-Sâkî, Beyrut 2004; 9- *Dini Şiarlar*, çev. Leyla Şahin, Mana Yay. İstanbul 2010. (Bu bilgiler, bahsi geçen kitaplar görülüp incelenerek tespit edilmiştir.)

arkadaşlarına anlattığı⁵ tefsirinden (*et-Tefsîru't-Tevhîdî*) bir örnek olması açısından Fatiha sûresi tefsirini inceleyeceğiz. Araştırmanın eksik kalmaması için Bakara sûresini de *et-Tefsîru't-Tevhîdî*'nin hususiyetlerini tespit etmede araştırmaya dâhil ettik.

I. *Et-Tefsîru't-Tevhîdî*'nin Metodu ve Özellikleri

Turâbî'nin Fâtiha yorumuna geçmeden önce Onun *et-Tefsîru't-Tevhîdî*'de izlediği metodun ana hatlarını gözden geçirmek istiyoruz. Zira bu özellikler makale-mize bir altyapı oluşturacak niteliklere sahip bilgileri içermektedir.

1. Hasan et-Turâbî, bu tefsirinde izlediği izah metodunda önce önemli bulunduğu kavramların tanımlarını vermektedir. Ardından önemli saydığı konuları öne çıkarmakta ve onlara biraz daha fazla yer vermektedir. Turâbî'nin bu metodunun özelliklerinden biri Fatiha sûresinde geçen hamd, rab, rahman, rahim, malik, din, hidayet, sırat-ı müstakim, nimet, gazaba uğrayanlar ve sapıklığa düşenler gibi her kavram üzerinde ayrıca duruşunda somutlaşmaktadır.⁶ Ayrıca özellik diğer sûrelerde geçen kavramların özlü manalarını vermeye özen göstermesinde de gözlenmektedir.⁷

2. Hasan et-Turâbî, ayetleri açıklayan veya açıklayabilecek olan başka ayetler varsa önce onlarla konuyu genişletmekte ve anlaşılmasını kolaylaştırmaya çalışmaktadır. Fâtiha sûresi tefsirinde "*Rahman*" ve "*Rahîm*" kavramlarını incelerken bu görülmektedir.⁸ Turâbî bu izah tarzını başka sûrelerde de uygulamaya özen göstermektedir.⁹

3. Turâbî, tefsirinde rivayetlere, hadis ve sünnete de Zemahşerî ve Muhammed Esed gibi rey tefsirleri kadar bile yer vermez. Onlara çok daha az miktarda değinmektedir. Bunu Fatiha'yı kul ile Allah arasında bölüşülmüş bir sözleşme gibi gösteren Müslim hadisini vermesinden anlıyoruz. Yalnız Turâbî, sahîh de olsa, bu hadisleri, çok az miktarda kullanmaktadır. Bazen uzun bir sûrede bile ancak birkaç rivayete yer verdiği gözlenmektedir. Özellikle konu ve kavramların asıl orijinal anlamlarının korunması ve esnekliklerinin dondurulmaması gerektiğini açıklamak istediğinden onları rivayetlerle dondurmaktan sakındığı düşünülmektedir.

⁵ Turâbî, *et-Tefsîru't-Tevhîdî*, I, 9-10.

⁶ Turâbî, *et-Tefsîru't-Tevhîdî*, I, 33-37

⁷ Mesela Bakara 2. ayette geçen "el-Kitâb", "takvâ: (muttakîn)", Bakara 26. ayette geçen kafirler ve fasıkları tanımlayıp karşılaştırması, Bakara 102. ayette geçen Hârût ve Mârût'u diğer meleklerle karşılaştırıp onların hususiyetlerinden bahsetmesi, Bakara 104. ayette geçen "râinâ" ifadesini açıklaması, Bakara 269. ayette geçen "hikmet" kavramına tanım getirmesi, yine Bakara 286. ayette yer alan "ısr" sözcüğüne anlam vermesi Turâbî'nin kelimelere tevhdî metoduna uygun anlamlar verdiğini göstermektedir. Sıra ile bkz. Turâbî, *et-Tefsîru't-Tevhîdî*, I, 51, 64, 101, 102, 203, 216.

⁸ Turâbî, *et-Tefsîru't-Tevhîdî*, I, 34-35.

⁹ Bunun tipik misallerinden birini "takvâ" ile ilgili ayetleri Bakara gibi uzun bir sûrede sürekli birbirleriyle irtibatlandırarak izah etmeye çalışması ve takvâyı gerektiren amellerin özüne değinmesi göstermektedir. Bkz. Bakara 2, 21, 41, 63, 66, 103, 177, 179, 180, 183, 187, 189, 194, 196, 197, 203, 206, 223, 231, 233, 237, 241, 278, 282, 283. ayet yorumları. Sıra ile bkz. Turâbî, *et-Tefsîru't-Tevhîdî*, I, 52, 61, 74, 83, 84, 101, 141, 142, 144, 146, 149, 150, 152, 154-155, 158, 159, 171, 178, 180, 182, 209, 210, 212, 214.

4. Çok zayıf ve uydurma sayılabilecek hadis veya rivayetlere yer vermekten sakınan Turâbî'nin, ender olarak tenkide uğramış rivayetlere de yer verdiğine rastlanmaktadır.¹⁰ Kimi zaman güzel bir manaya yol açacaksa, değişik kıraatleri de vermekte ve gerekirse yorumunu bu kıraate dayandırabilmektedir. Bunu Fatiha'da geçen "Mâlik/Melik" kavramının anlamını verirken tercih ettiği anlamdan tespit etmek mümkündür.¹¹

5. Çok nadir de olsa kimi zaman *esbâb-ı nüzûle* yer vermekte olan Turâbî, ayetlerin manalarının bunlarla daraltılmasının doğru olmadığına, sadece rahat anlaşılmasının yolunu açmak için onların kullanılması gerektiğine dikkat çekmektedir. *Metodunun bu özelliği* Fatiha sûresinin girişinde verdiği bilgilerden anlaşılmaktadır.¹²

6. İslam ve ilkelerinin yeniden anlaşılması ve yorumlanması gerektiğine inanan Turâbî, *İslam, din, iman, amel, ahlak, hukuk ve adalet* gibi kavramların Sadr-i İslâm'daki manalarına vurgu yapmaktadır. O, bunların tekrar canlandırılması ve doğru anlaşılıp eyleme dönüşmesi için özel izahlar vermeye özen göstermektedir. Bunu Fâtiha sûresinde geçen *Allah, hamd, rab, rahmân, rahîm, mâlik, din, "ibâdet" (na'budu), sırât-ı mustakîm, ilahi nimete mazhar olanlar, gazaba uğrayanlar, dalalete düşenler* gibi her kavram ve ifadeyi yorumlamasından anlamaktayız.¹³

7. Kur'ân kavramları, sözleri ve ilkeleri konusunda daima bütünlük arayışı içinde olan Turâbî'nin, bunun için özel bir gayret içinde olduğu gözlenmektedir. O, Kur'ân'da geçen ve özellikle anlamında kimi sapmaların olduğu her kavram veya düşünce üzerinde durur. Olması gereken ile olanı karşılaştırır. Mesela "Allah" kavramını açıklarken O'nun rahman ve rahim oluşuna dikkat çeker. Rahman ve rahim oluşunu somutlaştırırken Onun Kur'ân'ı göndermesini, Resûlü'nü göndermesini ve İslam Ümmetini ortaya çıkarmasını bunların hepsini "alemlere rahmet olarak" verdiğini ve rahmetinin derinlik ve genişliğini tasvir etmeye çalışır. Bunun için pek çok ayeti de referans olarak gösterir.¹⁴ Turâbî'nin önem verdiği bütünlüğün bir tezahürü de müminlerle ilgili ayetleri açıklarken onları hep beraber ve bütün olarak görmeye çalışmasında da gözlenmektedir.¹⁵

¹⁰ Bunu Turâbî'nin kendi üslubü içinde mana ile ifade ettiği şu cümleden anlıyoruz. "Arapçanın ahirette, tüm insanların cennetdeki dili olmasında da garipsenecek bir durum yoktur." (Turâbî, *et-Tefsîru't-Tevhîdî*, I, 16) Bu ifadenin zayıf bir hadisten mülhem olduğu açıktır. Zira "Cennet ehlinin dili, Arapçadır" demek içtihatla tespit edilebilecek bir konu değildir.

¹¹ Turâbî, *et-Tefsîru't-Tevhîdî*, I, 35.

¹² "Fâtiha sûresi, Mekke'de nazil olmuştur. Rasûlullah'a gelen sûrelerin ilkelerindedir. Tercih edilen görüşe göre, "Alak" ve "Müddessir" sûrelerinin ilk bölümlerinden sonra gelmiştir." Bkz. Turâbî, *et-Tefsîru't-Tevhîdî*, I, 31-32.

¹³ Bkz. Turâbî, *et-Tefsîru't-Tevhîdî*, I, 34-37.

¹⁴ Turâbî'nin bu bağlamda referans gösterdiği ayetlerden bazıları: En'âm 157; A'râf 52, 203-204; Yûnus 57; Yûsus 11; Nahl 89; İsrâ 82; Enbiyâ 107; Neml 77; Lukmân 3; Duhân 6; Câsiye 20. Bu rahmetin sadece Kur'ân'a ve Hz. Muhammed Ümmetine mahsus olmadığını, diğer Risalet ve Resullerin de bu rahmetin bir tezahürü olduğunu ifade eder ve bunun için de En'âm 154; Hûd 17; Kasas 43; Ahkâf 12 ayetlerini referans olarak gösterir. Turâbî, *et-Tefsîru't-Tevhîdî*, I, 33-34.

¹⁵ Bunun için bkz. Turâbî, *et-Tefsîru't-Tevhîdî*, I, 163-164. Turâbî, burada Bakara 216. ayetini yorumlarken aynı sûrenin 153, 177, 184, 190, 195 ve 196. ayetlerini hep birlikte referans olarak kullanmaktadır.

8. Teorik ve felsefi konu ve yaklaşımlara dalınmasının tehlikesini nazara veren Turâbî, çağın değerlerine, fikrine ve temel hayat tarzına kapılmanın vahim sonuçlara yol açacağına işaret etmektedir. Onun bu yaklaşımını, peygamberler ve siddîklerin yolunu izah edip onun dışında kalan “gazaba uğramış” ve “sapıp gitmişlerin yolunu” izah ederken izlediği açık, sade ve öze dönük anlatımından¹⁶ anlamak mümkündür.

9. Turâbî, genel ahlaki ve kültürel tutum olarak çağın, İslam ve Müslümanları tanımlamak ve sıkıştırmak için ürettiği kavramları (*Lâhûtiye*, *Usûliyye* ve *Ric'iyye* yani *ilahiyatçılık*, *köktencilik* ve *gericilik* veya radikal, gerici, şiddet yanlısı gibi) kullanılmaktan sakınmayı önermektedir. Bu da Turâbî'nin Fâtiha'dan sonra ilerde ele aldığı ayetlerin yorumundan anlaşılmaktadır.¹⁷

10. *Hurûf-u Mukatta'a* hakkındaki görüşünü özlü biçimde dile getiren Turâbî bu konuda iki özelliğe dikkat çeker. 1. Kur'ân, Arapça bir kelimedir. Arapça'nın bütün özelliklerini taşımaktadır. Her şeyiyle apaçık ortada olan bir kitaptır. Bilinen bir dilin harflerinden oluşturulmuştur. İlk muhatap ümmet olan Arapların kullandığı dille onlara hitap etmektedir. Bu da Kur'ân'ın, bilinen bir kelimede olduğunu göstermektedir. 2. Tek beşer üstü özelliği onun kaynağında düğümlenmektedir. Onun kaynağı vahiydir. Böylece Arap dilinde uzman olanlara meydan okunmaktadır. Onların buna benzer bir sözü söyleyemeyecekleri, onun bir benzerini ortaya koyamayacakları vurgulanmaktadır. Ayrıca onu okuyup tebliğ eden Muhammed'in bile onun bir benzerini getiremeyeceği bildirilmektedir. Turâbî, surelerin başında yer alan bu harflerin kimi hususiyetlerine de değinmektedir: “*Elif-lâm-mîm*”, elif hemzesi ile beraber *hurûf-u halkiyedendir*. “*Lâm*”, lisanîye; “*mîm*” ise şefeviye harflerindedir. Bunlar, arka arkaya gelen harflerdir. Arapça harflerinin telaffuzunda söz konusu edilen mahreçlerin tamamını temsil etmektedirler. *Elif-lâm* ve *mîm* harfleri, bu Sûrede en çok zikredilen harflerdir. Bu tertibe uygun olarak bu Sûrede en fazla *elif* sonra *lâm* sonra *mîm* harfi kullanılmıştır.¹⁸

11. İsrâiliyyât ve Mesîhiyyât konusunda titiz ve dikkatli bir yol izleyen Turâbî, birçok tefsirde yoğun biçimde aktarılan tarihi olaylara ilişkin bilgileri söz konusu etmez ve onlara hiç değinmez. Hz. Âdem'in yaratılış kıssasını ve özellikle Hârût ve Mârût olayını anlatan ayetlerin tefsirinde geçmiş ümmetlerin kültürel miraslarına dayalı rivayetleri aktarmaz. Sadece Hârût ve Mârût'un isimleri Risaletle birlikte anılan ve Allah'ın adıyla beraber zikredilen (Cebrâil vb.) melekler gibi olmadıklarını ve onların kendilerine mahsus özellikleri olduğunu, imtihan için gönderildiklerini beyan eder ama bunlarla ilgili hikayelere girmez ve tefsirlerde kaydedilen rivayetleri aktarmaz.¹⁹

¹⁶ Tefsirde en karmaşık sorunları çok sade bir üslupla ele alan Turâbî, bunu değişmez bir açıklama metodu olarak kullanmaktadır. Mesela bkz. Turâbî, *et-Tefsîru't-Tevhîdî*, I, 67-68, 84, 99, 113-114 (Bakara 30, 67, 102, 124).

¹⁷ Meselâ bkz. Turâbî, *et-Tefsîru't-Tevhîdî*, I, 102 (Bakara 104. ayet yorumu).

¹⁸ Turâbî, *et-Tefsîru't-Tevhîdî*, I, 51.

¹⁹ Misal olarak bkz. Turâbî, *et-Tefsîru't-Tevhîdî*, I, 66-73 (2/Bakara 30-39); I, 99-100 (2/Bakara 102).

12. Turâbî, Kur'ân'da kimi zaman sözü edilen nesh konusuna da değinir. Ancak neshi önceki vahy manzumeleri arasında meydana gelen ve günün şartlarına daha uygun hukuki ve beşeri uygulamalara yol veren bir gelişme süreci olarak değerlendirir. Bu konuda öz olarak şunları dile getirir:

“Cenab-ı Allah, kendi takdiri ile bazen bir âyeti değiştirir bir başkası ile onu iptal eder bir kitabı (bir ilahi risaleti, mesajı) bir diğeri ile değiştirir. Ya da onu (bir kıraate göre) geciktirir artık bu kitap ve risalet, bir hatıralar manzumesi, egemen bir gelenek haline gelir. Yüce Allah, bir ilahi vahy, nesilden nesle aktarılagelen bir töreye dönüştürüldüğü zaman veya zayı olup gittiği zaman bunu yapar. Nitekim Tevrat'ın ve İncil'in metinlerinin başına gelen de budur. Bu durumda sonra gelen âyet önceki âyetten daha mukaddem ve ondan daha hayırlı olacaktır. Ya yeni hayat şartlarına ve dini gelişimin yeni hazzına daha uygun düşecektir ya da hayır ve bereket konusunda, fayda getirme konusunda tamamen onun aynısı veya bir benzeri olacaktır.”²⁰

13. Gelenek içinde sapma ve yanlış yorumlama varsa onların düzeltilmesini isteyen Turâbî, bu konuda ulemanın bazı görüş ve yorumlarını tenkit etmekten çekinmemektedir. Bu da Fâtiha sûresinin 7. ayetini açıklarken söz konusu ettiği meselelerden anlaşılmalıdır.²¹

Bu kısa tespitlerden sonra şimdi Hasan et-Turâbî'nin *et-Tefsîru't-Tevhîdî* adını taşıyan tefsirinde Fâtiha sûresini nasıl yorumladığını incelemeye geçebiliriz.

II. Fâtiha Sûresinin Özellikleri ve Tefsiri

A. Fâtiha Sûresinin Özellikleri

1. Fâtiha Sûresi Hakkında Genel Bilgi ve Sûrenin Bu Adı Almasının Nedeni

Turâbî, Fâtiha sûresini ele alırken önce, diğer sûrelerde yaptığı gibi, sûrenin değindiği konuların bir özetini vermektedir. Bu bağlamda şunları zikretmektedir:

a. Sûre Hakkında Genel Bilgi ve Sûrenin Özellikleri

Turâbî, her sûrenin ayetlerini tefsire geçmeden önce onun özetini başta vermektedir. Her sûrenin özetini verdiği bu bölümler için “*Hulâsatu Hedyi's-Sûre*” başlığını kullanmaktadır. Şimdi Fâtiha sûresi için kullandığı bu başlığın altında nelerden bahsettiğini gözden geçirelim.

Malum olduğu üzere *giriş, başlangıç, başta gelen ve ilk olan* manalarına gelen Fâtiha sûresinin nüzûl sebebiyle ilgili kaynaklarda zikredilen özel bir olay yoktur.²² Turâbî bu konuda şunları kaydeder:

²⁰ Turâbî, *et-Tefsîru't-Tevhîdî*, I, 103-104 (2/Bakara 106).

²¹ Bkz. Turâbî, *et-Tefsîru't-Tevhîdî*, I, 34-37.

²² Mesela bkz. İbn Kesir (Ebû'l-Fidâ İsmail İmaduddîn b. Ömer el-Hâfız), *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, Kahraman Yay. İstanbul 1984, I, 21-49; Ebu'l-A'lâ el-Mevdûdî, *Tefhîmu'l-Kur'ân: Kur'ân'ın Anlamı ve Tefsiri*, çvr. M. Han Kayani ve diğer. İnsan Yay. İstanbul 1996, I, 39.

“Fâtiha sûresi, Mekke’de nazil olmuştur. Rasûlullah’a gelen sûrelerin ilke-rindendir. Tercihe şayan görüŖe göre, “Alak” ve “Müddessir”in ilk ayetrinden sonra gelmiştir ve o günden itibaren, Kur’ân-ı Azîm’in en güzel sözlerinden biri olarak, namazın her rekâtında okunmuştur.”²³

Fâtiha sûresi Kur’ân’ın hem bir mukaddimesi hem de özeti gibidir. Bu sûreyi her mümin namazının her rekâtında rabbi ile konuşurcasına okumaktadır.²⁴ Sûre-nin bu içeriğinden bahseden Turâbî, şunları kaydetmektedir: “Fâtiha, Kur’ân’ın giriŖi ve sûrelerin ilkidir. Ona *Ümmü’l-Kitap* (*Kitabın Anası, temeli, aslı*) da denir.²⁵ Kur’ân’ın manalarını, özünde topladığından ve birkaç âyetiyle Kur’ân’ın verdiği manayı, bütün olarak verdiğinden bu adı almıştır.”²⁶

b. Sûrenin Ana fikrinin Tespit ve İzahı

Turâbî, Fâtiha’nın Kur’ân’daki yerini tespit bağlamında şöyle demektedir:

“Müellifler, yazdıkları kitapların önsözünü yazarken ifade ettikleri özlü ma-nayı ve daha sonra uzunca açıklayacakları konuları *önsözde*, ana hatlarıyla kitabın içeriğini özetledikleri gibi Fâtiha sûresi de, Kur’ân’ın manasını ana hatlarıyla özet-lemektedir. Bu yönüyle Fâtiha, Kur’ân’ın manalarının özetlendiği bir giriş niteli-ğindedir. Bu açıdan Kur’ân’ın bahsettiği her konu ya da anlattığı herhangi bir olgu veya değer, Fâtiha’da, bir kelimeyle de olsa, özlü olarak dile getirilmiştir.”²⁷

Turâbî, Fâtiha sûresinin özetini verirken (*Hulâsetu Hedyi’s-Sûre*), onun Kur’ân içindeki yerine de atıf yapmaktadır.²⁸

Pek çok müfessirin belirttiğine göre *Kur’ân’ın ilk sûresi olan Fâtiha’da derin manalar gizlidir*. Bu kural Turâbî tarafından da benimsenmiş gözükmektedir. Ona göre, “Fâtiha’da olan sıfatlar başka sûrelerde yoktur. Fâtiha sadece 25 kelime iken Kur’ân’ın tamamını özetlemiş gibidir.” Ayrıca “*O, Kur’ân’ın tüm ilimlerini içermek-*

²³ Turâbî, *et-Tefsîru’t-Tevhîdî*, Dâru’s-Sâkî, Beyrut 2004, I, 31-32. İbn Kesir, *Tefsir*, I, 21-27.

²⁴ Heyet, *Kur’ân Yolu: Türkçe Meal ve Tefsir*, 3.b. DİB Yay. Ankara 2007, I, 53; İbn Kesir, *Tefsir*, I, 25-27.

²⁵ Hem “Fâtiha” hem de “*Seb’u’l-Mesânî*” isimleri hadislerde yer almaktadır ve bu isimler bizzat Resûlullah tarafından sûreye verilmiştir. Bazı hadislerde bu isim “*Ümmü’l-Kur’ân*” şeklinde verilmiş-tir. Bkz. Buhârî, *Tefsir* 1; Ezân 109; Tirmizî, *Salât* 183. Kurtubî, Fâtiha için 12 isim saymakta ve onların manalarını açıklamaktadır: 1. es-Salât, 2. el-Hamd, 3. Fâtihatü’l-Kitâb, 4. Ümmü’l-Kitâb, 5. Ümmü’l-Kur’ân, 6. el-Mesânî, 7. el-Kur’ânü’l-Azîm, 8. eş-Şifâ, 9. er-Rukye, 10. el-Esâs, 11.el-Vâfiye, 12. el-Kâfiye. Bkz. Ebû Abdullah M. el-Kurtubî, *el-Câmi’ li-Ahkâmî’l-Kur’ân*, el-Hey’etu’l-Misriyyetu’l-Âmme li’l-Kitab, Mısır 1987, I, 111-113; İbn Kesir, *Tefsir*, I, 21-25.

²⁶ Turâbî, *et-Tefsîru’t-Tevhîdî*, I, 31. Buhârî’ye göre, “*Ummu’l-Kitâb*” ismi, sûreye, bizzat Hz. Peygamber tarafından verilmiştir ki bu, Kur’an’da öngörülen bütün temel prensipleri özlü ve kapsamlı bir şekilde içermesinden dolaydır. İbn Kesir, *Tefsir*, I, 47 vd. ZerkeŖi, *el-Burhân*, I, 17. M. Esed, *Kur’ân Mesajı*, I, 1. Turâbî’nin bu bilgiyi verirken ilgili hadise atıf yapması beklenirdi.

²⁷ Turâbî, *et-Tefsîru’t-Tevhîdî*, I, 31. Kur’ân sûrelerinin fazileti konusunda sahih bir hadise rastlamak çok nadir iken Fâtiha hakkında iki sahih hadis mevcuttur. Biri işaret edilen namazın kul ile Allah arasında bölüşürüldüğünü bildiren hadis, diğeri de Übey b. Ka’b’in Resûlullah’ın ağzından: “Sana ne Tevrâtta ne İncilde ne Kur’ân’da bir benzerine rastlanan bir sûre (Fâtiha sûresi) öğreteğim” şeklinde aktarıldığı hadistir. İbnü’l-Arabî, *el-Ahkâm*, I, 7.

²⁸ Turâbî, *et-Tefsîru’t-Tevhîdî*, I, 32.

tedir.”²⁹ Fatiha tevhid, ibadet, öğüt ve hatırlatma gibi temel düşünceleri, inanç ve eylemleri için olduğundan *Ümmü'l-Kur'ân* diye ünlenmiştir.³⁰

c. Fâtiha'daki Temel Mana ve Kavramların Açıklanması

Turâbî, Fâtiha sûresini yaklaşık iki sayfada özetlemektedir.³¹ Biz de bir fikir edinmek için onun bu özetlemesine bir göz atalım:

1) Fâtiha'nın ilk âyetlerinde *Yüce Allah'ın en kapsamlı sıfat ve isimleri* zikredilir. Buna dikkat çeken Turâbî, bu sıfatlarla hamd, kâinat, gayb âlemi ve Allah'ın mutlak egemenliği gibi manaları birbiriyle ilintilendirir: Ona göre “Hamd, bütünüyle Allah'a tahsis edilir. Allah, en güzel şekilde övülür. Onun rab oluşuna, varlıkları yaratmasına ve terbiye edişine karşılık ona şükredilmesi gerektiği dile getirilir. Onun bütün kâinat ve gayb âlemi üzerindeki mutlak tasarrufu anlatılır.”³² Ortalama her tefsirde bu türden bilgilere rastlanmaktadır. Turâbî, *et-Tefsîru't-Tevhîdî* nerede neden bahsettiğini adeta aklında tutmakta ve ikinci, üçüncü yerde tekrar atıf yaptığı gibi bunlara sonraları aklına gelen yorumları ekleyerek devam etmektedir.³³

2) Fâtiha'da *Yüce Allah'ın rahmetini dile getiren sıfatı* (الرَّحْمَنُ -er-Rahmân-), mübalağalı şekilde zikredilmiştir. Turâbî, yaratılış, insan, hidayet ve sakındırma konularını bir bütün halinde alarak der ki:

“Fatiha'da Yüce Allah'ın kıyametteki mülkü ve hâkimiyeti dile getirilmiştir. Hayatın sonunda hesap günü Kur'ân'ın tamamının dile getirdiğine uygun bir şekilde ifade edilmiştir. Kur'ân'ın tamamında Allah'ın rahmet sıfatı zikredilir, dünyada insanlar bazı şeylere teşvik edilir, bazı şeylerden de sakındırılır. Bu, Allah'ın rahmetinin feyzindedir. Ama ahirette Allah'ın, ceza olarak, kulların yaptıklarına karşılık vermek üzere kurduğu mizanda yani adalet terazisine uygun düşecek bir sıfat zikredilmiştir.”³⁴

Bu açıklama alelade bir tefsirde bulunacak türden bir bilgidir ama Turâbî zaten alelade bilginin önemli olduğunu ve onun sade, açık, anlaşılır bir dille ifade edilmesi gerektiğini savunmaktadır.³⁵

3) Fâtiha'nın ele aldığı üçüncü konu, *müminlerin Allah'a kulluğunun* ilanıdır. Turâbî, burada ibadetin manasına ve diğer boyutlarına işaret eder: “Hidayet, kulların, Allah'tan yardım dilemeleri ve kulların sağlıklı ibadet edebilmeleri için Allah'ın hidayetine, yalnız onun kuvvetine muhtaç olduklarını dile getirmeleridir.”³⁶

²⁹ Turâbî, *et-Tefsîru't-Tevhîdî*, I, 31.

³⁰ Krş. Kurtubî, *el-Câmi'*, I, 1110-111; İbn Kesir, *Tefsir*, I, 25-27.

³¹ Bkz. Turâbî, *et-Tefsîru't-Tevhîdî*, I, 31-32.

³² Turâbî, *et-Tefsîru't-Tevhîdî*, I, 31.

³³ Mesela, Fâtiha'nın başında besmeleden söz ederken Nahl 98. ve Alak 1. ayetine atıflar yaparak açıklamada bulunmaktadır. Allah'ın “Rahmân” sıfatını açıklarken de Furkan 60. ayete atıf yapmaktadır. Ayrıca “Din Gününün Mâliki” ayetini açıklarken de Furkan 26. ve Mümin 16. ayete göndermede bulunmaktadır. Turâbî, *et-Tefsîru't-Tevhîdî*, I, 33, 34, 35.

³⁴ Bkz. Turâbî, *et-Tefsîru't-Tevhîdî*, I, 31.

³⁵ Turâbî, *et-Tefsîru't-Tevhîdî*, I, 10.

³⁶ Yüce Allah'ın kendini methetmesi ve *hamd*ın kendine mahsus olduğunu bildirmesi, bize, kendisine nasıl *hamd* edip onu nasıl övmemiz gerektiğini bildirme amacını gütmektedir. Bkz. İbnü'l-Arabî, *el-*

→

Burada Turâbî, kulluğu, ibadetin birçok çeşidini kapsayan bir işaret niteliğinde ve Allah'ın yardımının da değişik şekillerinden biri olarak anlatır: "Bu ifade, Kur'ân'da zikredilen Allah'ın yardımının pek çoğunu içerecek bir niteliğe sahiptir."³⁷

Fâtiha sûresinin bundan sonraki adımında Allah'a kulluk yapan âbidler, ondan hidayet dilemektedirler. Turâbî'ye göre bu, doğru yol üzerinde "şeriat" ve "minhâc" olarak, onun yolunda yürüyebilmeleri için istedikleri "dosdoğru bir yol"dur. Kur'ân'ın bu noktayı diğer sûrelerinde detaylıca açıkladığını belirten Turâbî, ardından, Allah'a kulluk eden ve ondan hidayet dileyen bu insanların, arzularadıkları doğru yolun, hayatta izlemeyi umut ettikleri yolun özel vasıfları olarak sunları açıklar:

"Müminler: Bizim yolumuz, senin hidayet vermekle nimetlerine erdirmen sayesinde istikameti bulan kimselerin yolu olmalıdır ki, biz de, o yolda yürüyelim" demektedirler.³⁸ Turâbî'nin yorumuna göre onlar böylece kendilerini dünya hayatında kimi denemelerde yanlış yola sapma tehlikesinden korumak istemektedirler.

Turâbî'ye göre müminler ile Allah arasındaki bu bağ Kur'ân'ın her beyanında yer almaktadır. Onlar istemekte Allah da onların isteklerine cevap vermektedir:

"Müminler, bilerek Allah'ın yolundan yüz çevirmiş ve Allah'ın gazabına uğramışların yolundan gitmemeleri için Onun yardımını istemektedirler. Onlar aynı zamanda sapıklığa düşenlerin yoluna sapmamak için de Allah'tan yardım talep etmektedirler."³⁹

Burada Turâbî, Fâtiha'nın ibadette, özellikle namazda ne kadar önemli olduğunu özellikle vurgulamaya da çalışmaktadır.⁴⁰

4) Namazda Fâtiha'nın önemini vurgulayan Turâbî, Fâtiha'nın içerdiği özlü manalara ve bir araya getirdiği temel değerlere dikkat çekmekte ve Onun, Kur'ân'ın ilk sûresini oluşturduğu ifade etmektedir. Ona göre Fâtiha bu özelliğiyle, Allah'ı anmak ve dua niyetiyle tüm günlük farz veya sünnet namazların her rekâtında okunmayı hak eden bir sûredir. Onun tespitine göre, Fâtiha sûresi, Kur'ân'ı çok okuyamayan Müslümanlar da dâhil, namazda sürekli okunması sayesinde kişiyi, Allah ile manevi bir bağ kurmaya sevk etmektedir. Yani Fâtiha, kişiyi, Allah ile daimi bir irtibat haline getirir."⁴¹

Allah ile Müslüman'ın bu özel bağına sağlayan Fâtiha sûresi, Turâbî'ye göre bu nedenle "*es-Salât*" yani "*Namaz*" sûresi diye adlandırılmıştır. Çünkü bu sûre,

→

Ahkâm, I, 4; Mevdûdî, *Tefhim*, I, 39.

³⁷ Bkz. Turâbî, *et-Tefsîru't-Tevhîdî*, I, 31.

³⁸ Buna benzer bir manaya Mevdûdî de işaret ederek der ki: [Kul, Fatiha'da Allah'tan kendisine Hidayet vermesini niyaz etmiştir. Allah da onun önüne Kur'ân'ı koyarak sanki şöyle buyurur: "İşte benden dileğin Hidayet!" Bu Kur'an, sana *Yolumu* gösterecektir.] Bkz. Mevdûdî, *Tefhim*, I, 39.

³⁹ Turâbî, *et-Tefsîru't-Tevhîdî*, I, 31.

⁴⁰ Bkz. Turâbî, *et-Tefsîru't-Tevhîdî*, I, 31. Resûlullah, bir ara sahabeden Ebû Saîd b. el-Muallâ'ya camiden çıkmadan kendisine Kur'ân-ı Kerîm'in en büyük (değerli) sûresini bildireceğini ifade etmiş ardından da bunun Fâtiha sûresi olduğunu beyan etmiştir. Ayrıca Fâtiha sûresinin şifa olduğunu beyan buyurmuştur. Bkz. Buhari, *Fedâilu'l-Kur'ân* 9; Kurtubî, *el-Câmi'*, I, 108; İbn Kesir, *Tefsîr*, I, 22-27.

⁴¹ Bkz. Turâbî, *et-Tefsîru't-Tevhîdî*, I, 31.

müminlere Allah'ın hem şu süfli dünyadaki hem Yüceler Âlemindeki en mücmel, en kapsamlı sıfatlarını hatırlatmakta; kulunu, ibadet ve istikamette Allah'ın diğer sâlih kullarıyla irtibata geçirip buluşturmaktadır.⁴² Turâbî'nin ifadesiyle: "Onlar, rableri- nin rahmetiyle hayatları bütünleşen ve hidayet yoluyla aynı zeminde buluşan kullar- dır; hep birlikte sapmayan yolda buluşmuşlardır."⁴³

Turâbî, burada Müslim'in Ebû Hüreyre'den aldığı hadise⁴⁴ yer vermekte ve onun metnini olduğu gibi aktarmaktadır. Biz de bu metne yer vermede yarar görü- yoruz. Çünkü o, konumuzun olan Fâtiha için önemli bir yorum niteliğindedir:

"Resûlullah'tan işittiğime göre o şöyle beyan etmiştir: Yüce Allah, şöyle bu- yurdu:

"Ben, namazı, kendimle kulum arasında iki kısma ayırdım. Kulum için dile- diği vardır. Buna bağlı olarak

Kul: الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ "Hamd, âlemlerin Rabbi olan Allah'a mahsustur" dediğinde, Yüce Allah: "Kulum, bana hamd etti." diye buyurur.

Kul: الرَّحْمَنُ الرَّحِيمُ "O, Rahman ve Rahimdir", dediğinde, Allah ona şu karşılığı verir: "Kulum, beni övdü ve takdir etti."

Kul: مَلِكِ يَوْمِ الدِّينِ "O, Din gününün melikidir," dediğinde ise, Yüce Allah: "Kulum, beni takdis etti, beni yüceltti" diye buyurur.

Kul: إِيَّاكَ تَعْبُدُ وَإِيَّاكَ كَسْتَعِينُ "Yalnız sana kulluk yaparız ve yalnız senden yardım dileriz" dediğinde Yüce Allah ona şöyle cevap verir: "Bu, benimle kulum arasında- dır. Kuluma dilediği vardır."

Kul: أَهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ صِرَاطَ الَّذِينَ أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ وَلَا الضَّالِّينَ "Bizi Doğru Yola ilet, kendilerine nimet verdiklerinin yoluna, Gazaba uğramış ve sapıp gitmiş olanlarınkine değil" dediğinde Yüce Allah:"Bu, kulum içindir, ben bunu kuluma ver- din. Kuluma istediği vardır" diye buyurur.⁴⁵

Turâbî, bundan sonra Fâtiha'nın Kur'ân'ın başka yerlerinde ne şekilde zik- redildiğini açıklamaya çalışır.

5) Fâtiha sûresi السَّبْعِ الْمَثَانِي "Esseb'ül-Mesâni" (Tekrarlanan, iki kere okunan Yedi) adıyla da bilinmektedir. Turâbî, bunun, Fatiha'nın yedi âyet oluşundan kay- naklanan bir adlandırma olduğunu⁴⁶ açıklarken Hicr sûresinin 87. âyetine atıfta bulunur: "Biz, sana Seb'i Mesâni'yi ve Kur'ân-ı Azîm'i verdik." Turâbî, bu ayeti açık- larken şöyle bir yoruma gitmektedir:

⁴² Bu ifadeler, Zemahşerî'nin *el-Keşşâf*'ında [I, 1: (Fâtiha sûresi tefsiri)] da yer almaktadır. Ayrıca bkz. İbn Kesir, *Tefsir*, I, 21, 25. Turâbî bunları hulasa olarak belirtmiştir.

⁴³ Turâbî, *et-Tefsîru't-Tevhîdî*, I, 31. Kur'ân ve ibadetlerin derin bağı, özellikle "namazda Kur'ân" konu- sunda bkz. İbn Kesir, *Tefsir*, I, 21-27; Duman, *Kur'ân ve Müslümanlar*, s.96-108.

⁴⁴ Müslim, *Salât* 38.

⁴⁵ Turâbî bu hadisi tefsir metni içinde değil, dipnotta kaydetmektedir. Bkz. Turâbî, *et-Tefsîru't-Tevhîdî*, I, 32 (1/Fâtiha sûresi Giriş Açıklaması "Hulâsatu Hedyi's-Sûre"). Ayrıca bkz. İbn Kesir, *Tefsir*, I, 25.

⁴⁶ "Esseb'ül-Mesâni" ismi ya sûre yedi ayetten oluşup namazda en azından iki kere okunduğunu ya da her rek'atta onunla beraber başka bir sûre veya birkaç ayet eşleştirilerek tilavet anlatmaktadır. Bura- da yer alan "es-Seb'u" (yedi) kelime nedeniyle Mekke, Medîne, Basra, Şam ve Küfe kurrâsı (kıraat âlim- leri) Fatiha sûresinin (yedi âyet) olduğunda ittifak etmiştir. Bkz. Kurtubî, *el-Câmi'*, I, 114; Heyet, *Kur'ân Yolu*, I, 53, 54.

“المثاني” *“Mesâni”* kelimesi, kendisinden sonra gelen Kur’ân sûrelerinin aynı minval üzere devam etmesinden, mana ve kelime olarak onun gibi olmasından ve onlarla bir bütünlük arz etmesinden kaynaklanmaktadır. Bu ayrıca Kur’ân’ın geliş ortamıyla da irtibatlıdır.”⁴⁷

Turâbî’ye göre Hz. Muhammed, Kur’ân’ın mesajını, bir hitap olarak, daha önce dalaletle düşüp cahiliye hayatı yaşayan Arap topluluğuna yönelttiğinde, onlar tarihte ilk defa *vahye* dayalı bir *mesajla* karşılaşmışlardır. Yani onlara daha önceleri Allah’ın nimetlerinden olan vahiy bilgisi ve ilhamla yol gösterilmiş ya da onlar gökten gelen bir *Kitap* ile onurlandırılmış değillerdi. Turâbî’nin konuyu neden bu tarihi yöne çektiği düşünüldüğünde fark edilmektedir ki, o burada sûrenin bahsettiği Harem bölgesi halkına dikkat çekmek istemiştir:

“Arapların yaşadığı bölgenin çevresinde yetişip yaşayan Ehl-i Kitap, bu nimetlerin hepsinden istifade etmiş ama kendilerine gelen bu hidayetin tamamından hiç de yararlanmamıştır. Hatta onların pek çoğu, bundan yüz çevirmiş; neticede Allah’ın gazabına uğramış ya da Allah’ın yolundan sapmıştır.”⁴⁸

Turâbî, böylece çok önemli olan tarihi bilgiyi tefsiriyle yoğurarak konunun anlaşılmasını sağlamaya çalışmaktadır.

B. Fâtiha Sûresinin Tefsiri

Turâbî, “Özet” kısmında önce Fâtiha sûresinin genel manalarını vermekte ardından “*Tertîlu’l-Meânî: el-Âyât 1-7*” (1-7. Âyetlerin Tefsîri)” başlığını kullanıp burada ayetlerin numaralarına işaret etmekte ardından onların açıklamalarına geçmektedir.⁴⁹

Fâtiha sûresinin izahına Müslim’in Ebû Hüreyre’den aldığı (az önce aktardığımız) hadislerle⁵⁰ başlayan Turâbî, şöyle devam etmektedir: “*Bu meşhur hadiste Fâtiha sûresi iki bölüm halinde ele alınmakta, ilk bölümde Yüce Allah takdir ve takdis edilmekte, ikinci kısımda ise kulun yönelişine, niyaz ve duasına yer verilmektedir.*”⁵¹ Burada Turâbî, hadisin verdiği bilgilere herhangi bir ek açıklama getirmeden “*Besmele*”nin tefsirine geçmektedir. Çünkü o, daha önce işaret ettiğimiz gibi, rahat anlaşılabilen metinlerin açık manalarının izaha ihtiyacı olmadığını düşünmektedir.

Burada *Tevhîdî Tefsîr*’in dikkat çeken bir özelliğine işaret etmemizde yarar vardır. Turâbî, Tefsîrinin bu giriş kısmında ve Fâtiha sûresinin tefsirinden önce, her tefsirde genelde üzerinde durulan ve izahı yapılan, “eüzü” hakkında herhangi bir beyanda bulunmaz.⁵² Sadece Kur’ân kıraatine başlamadan önce *besmele* ile Al-

⁴⁷ Krş. Ebû Şâme, *el-Mürşid*, s. 208-209; İbn Kesir, *Tefsir*, I, 21.

⁴⁸ Bkz. Turâbî, *et-Tefsîru’t-Tevhîdî*, I, 31.

⁴⁹ Turâbî, *et-Tefsîru’t-Tevhîdî*, I, 32.

⁵⁰ Müslim, 5/Salât 11/Vucûbu Kıraati’l-Fâtiha fi Külli Rek’atin (II, 9, HN: 904); Mâlik, *Muvatta’*, II, 116 (HN: 278); Ebû Dâvûd, 2/Salât 138/Men Tereke’l-Kıraate fi Salâtihî bi-Fâtihati’l-Kitâb, I, 301 (HN: 821). Nasiruddîn el-Elbânî, bu rivayeti “sahîh” sayar.

⁵¹ Turâbî, *et-Tefsîru’t-Tevhîdî*, I, 32.

⁵² Zemahşerî, *Mevdûdi ve Seyyid Kutub* da burada “eüzü” için yer ayırmayan müfessirlerdendir. Bkz. *el-Keşşâf*, I, 1-8; *Tefhim*, I, 39-40; *Fi Zılâl*, I, 19-20. Eüzü’nün açıklamasına tefsirin girişinde geniş yer ayrılanlar ise pek çoktur. Mesela bkz. İbn Kesir, *Tefsir*, I, 27-31.

lah'ı zikretmenin *Gaflet Şeytani*'nden Yüce Allah'a sığınmanın ve gerçek bir arınmanın kapsamında yer aldığını belirtmekle yetinmektedir.⁵³

1) *Besmelenin* Kur'ân'daki yeri hakkında Turâbî çok tefsirde yer alan bilgiler vermektedir. Ona göre "*besmele*", bir zikir âyetidir ve Kur'ân'ın her sûresinin giriş cümlesini oluşturur. Bazı Kur'ân kurralların, *besmele*'yi Fâtiha'dan bir âyet saydığına değinen Turâbî⁵⁴ bu görüşü benimsemez. Ona göre, Müslim'in az önce kaydettiğimiz hadisinde, namaz kul ile Allah arasında taksim edilmiştir. Bu taksimde sûrenin ilk üç âyeti, Allah'a tahsis edilmiştir. Son üç âyeti ise kula verilmiştir. Ortadaki âyet ise Allah ile kul arasında ibadet ve istikamet bağını oluşturmaktadır.⁵⁵ Turâbî, burada *besmelenin* söz konusu edilmemiş olmasını, onun Fâtiha'dan olmadığına dair bir delil olarak gösterir.

Bu hadiste *Besmele*, Fâtiha'nın âyetleri arasında zikredildiğine, "Allah" kavramının ve Allah'ın iki güzel isminin (*Rahmân* ve *Rahîm*) yâd edildiğine, hemen ardından gelen *Besmeleden* bir âyet sonra da Fâtiha'da zikredildiğine dikkat çeken Turâbî, neticede şu görüşü⁵⁶ benimser: "*Buna göre tercih edilmesi gereken görüş, diğer Kur'ân kurrallarının kabul ettiği görüş olmaktadır –Allah daha iyi bilir-. Bu esasa göre Besmele, Fâtiha'nın yedi âyetinden biri değil, sadece her sûrenin başında yer alan bir zikirdir*"⁵⁷

2) Her Müfessir öncelikle *Besmele* üzerinde durur. Ona kendi gücüne göre bir yorum getirir. Onun için denebilir ki: *Besmele* ile başındaki "bâ" harfinden başlayarak *istiâne* ve *musâhabe* nosyonu ve manaları *Besmele*'ye, Fatiha'ya, Bakara'ya ve bu minval üzere bütün Kur'ân'a doğru ilerledikçe ilâhî sırların perdeleri açılmaktadır. Sanki bir dar açıdan geniş açığa geçiliyormuş, yoğunlaştırılmış dar hacimden yoğunluğun gittikçe hafiflediği geniş hacimlere doğru yansıyan ilahi irşadın nurları tüm geniş kâinata, âlemlere ve insanlığa yayılmaktadır.⁵⁸ Bu bağlamda Turâbî, *Besmelenin* yorumunda: "Kur'ân okuyan kimse, *Bismillah* ile kıraatine başlarken zikirle söze başlamış, ulûhiyetin tüm vasıflarını kapsayan Allah'ın isimleri ve güzel sıfatlarıyla ona yönelmiş olmaktadır" diye asıl tespitini yaptıktan sonra şunları da eklemektedir: "O, Allah'tır. Kulluk yapan mümin, tek olan Allah'a yüzünü döner." Buna göre hayatın her hareket ve duruşunda bütün olarak Allah'a bakan

⁵³ Turâbî, *et-Tefsîru't-Tevhîdî*, I, 32. "Eûzü" ve manası hakkında özlü bir açıklama için bkz. Heyet, *Kur'ân Yolu*, I, 56-57.

⁵⁴ İbn Kesîr, "Sahâbe Onunla (Fâtiha ile) Allah'ın Kitabını açmışlardır, ulema onun Neml sûresinin bir âyetinden bir bölüm olduğunda ittifak etmiştir. Her sûreden bir âyet olup olmadığına ise ihtilaf edilmiştir" der ve konuyu enine boyuna inleyip tartışır. Bkz. İbn Kesir, *Tefsir*, I, 31-33.

⁵⁵ Turâbî, *et-Tefsîru't-Tevhîdî*, I, 33. Bu bilgiler öz olarak şu eserde yer almaktadır. İbnü'l-Arabî, *el-Ahkâm*, I, 2, 5-6; İbn Kesir, *Tefsir*, I, 31-33.

⁵⁶ Bu konudaki farklı görüş ve deliller için bkz. İbnü'l-Arabî, *el-Ahkâm*, I, 2-6; İbn Kesir, *Tefsir*, I, 31-33.

⁵⁷ Turâbî, *et-Tefsîru't-Tevhîdî*, I, 33. Bu görüşleri Zemahşerî aynıyla kaydetmiştir. Bkz. *el-Keşşâf*, I, 1. Kurtubî de "Besmele ne Fâtiha'dan ne de Kur'ân'dan bir âyettir. Bu (İmam) Mâlik'in görüşüdür" diyerek bu görüşü sahih sayar. Bkz. Kurtubî, *el-Câmi*, I, 92, 93 vd, 117. Bu konudaki farklı yaklaşımlar için bkz.. Ebû Şâme, *el-Mürşid*, s. 67, 69.

⁵⁸ Heyet, *Kuran Yolu*, I, 28; İbn Kesir, *Tefsir*, I, 33-34.

kişi, “Bismillah” diyerek bir işe başladığında niyet ve sözü şu olmaktadır: “Ben, Allah’ın adıyla ayağa kalkıyor, oturuyor, onun adıyla yiyor, içiyorum vb.”⁵⁹

Turâbî’ye göre, Allah’ın adı zikredilerek Kur’ân’a başlanması, zihin ve gönül dünyasında tamamıyla temizlenmenin, *gaflet şeytanından* Yüce Allah’a sığınmanın bir gereğidir. Onun için Kur’ân okurken başta Allah’ı anmak tavsiye edilmiştir. Birden çok konuya işaret eden ilk sûrede yine Allah’ın adının anılması emredilerek şöyle denmiştir: “*Yaratan Rabbinin adıyla oku! İnsanı, hayattaki ilk var oluşunda yaratan odur. Onu onurlandıran ve ona kalemlle öğreten de odur.*”⁶⁰ Burada Turâbî’nin, kendine mahsus bir kavramlaştırmaya gittiği ve *gaflet şeytanından* söz ettiği gözden kaçmamalıdır.

3) Turâbî, Yüce Allah için hususan kullanılan “Allah” lafza-i celalini ise şöyle açıklamaktadır: “*Îlâh*” sözcüğünden “Allah” kavramının istikakına gelince; “ilah”ın hemzesi hafzedilmiş “*lâmlar*” birbirinin içinde kaydedilmiş, dolayısıyla kalın bir şekilde okunmuş, başına da belirlilik takısı “*elif lâm*” getirilmiştir: [الله].⁶¹

Şunu belirtmekte yarar vardır ki: “*Îlâh*” kelimesi, “*veleh*”ten türetilmiş olup, şaşkınlık ve şefkatten sonra merhamet manasına gelir. “Allah” ismiyle mutlak manada hak ma’bûd kastedilir ve bu isim sadece onun için kullanılır.⁶²

Burada dilbilimsel bir tartışmayı çağrıştıracak olan bu yaklaşımda Turâbî’nin yine de tartışmaya girmekten sakındığı ve sözü kısa tuttuğu gözlenmektedir.

Arapların dil geleneğinde ulûhiyet derecesine çıkarılan değişik varlıklar için “الله” (Allah) ismi kullanılmaz. Çünkü “Allah” ismi, insanın fitratıyla Yüce Ma’bûd olan Allah’a yönelik bir manaya işaret etmektedir. Bu mana, onu, diğer isimlerden ve sıfatlardan ayırmakta ve özel bir isim konumuna taşımaktadır. Allah’ın diğer isim ve sıfatları ise insanın değişik manalarla, değişik biçimlerde ama muayyen bir şekilde “Allah” ismi ile ortak biçimde kullanılabilecek sıfatlar oldukları kabul edilmektedir.⁶³

⁵⁹ Turâbî, *et-Tefsîru’t-Tevhîdî*, I, 33. Buna benzer ifadeleri Zemahşerî de kullanmıştır. Bkz. *el-Keşşâf*, I, 2,3,4,5. Basmelenin anlam ve hikmetlerinin yorumu için bkz. Zerkânî, *Menâhil*, II, 22; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I, 4.

⁶⁰ Turâbî, *et-Tefsîru’t-Tevhîdî*, I, 33. Bkz. 96/Alak 1; 16/Nahl 98.

⁶¹ Turâbî, *et-Tefsîru’t-Tevhîdî*, I, 33. الله (Allah) lafza-i celali’nin özelliklerinden biri, ondan önceki harf meftuh veya mazmum geldiğinde lafzatullah’ın kalın okunmasıdır. Bir diğer özelliği “ya Allah” dendiği gibi “Allahümme” de denebilmesidir. Başka bir özelliği de marife olduğu halde Allah’a niyaz ederken veya ona seslenirken “eyyü” kullanmadan doğrudan “ya Allah” denebilmesidir. Diğer marife kelimele-
rin “eyyü” ile kullanılmaları gerekir. Bkz. Bâkûlî, *Keşfu’l-Müşkilât*, s. 3-5; Râgıb, *Müfredât*, s. 89-90, (الله)
mad. Ayrıca bkz. Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I, 5-6; İbn Kesir, *Tefsir*, I, 35.

⁶² Turâbî, *et-Tefsîru’t-Tevhîdî*, I, 33.

⁶³ “Allah” ismi, bu isme gerçek manada layık olan (biricik, yegâne, eşsiz, tek, eşi benzeri olmayan, bütün kemal sıfatlarına sahip, tüm eksiklik ve kusurlardan münezzeh, varlığı vacip ve zaruri, yokluğu asla düşünülemez ve izah edilemez) Yüce Zât’a mahsustur. Bütün bu sıfatlara sahip hiçbir varlık yoktur ki, ona “Allah” denebilsin. Her dille bu hususiyetleri olan yegane varlığı göstermek ve ona işaret etmek için kimi kavramlar (Rahman, İlah, Huda, Yezdan, Dieu, God, Got, Tanrı vb) kullanılsa da bunların hiçbiri mutlak manada “Allah” lafza-i celalinin taşıdığı derin manaları karşılamaz. Krş. Heyet, *Kur’ân Yolu*, I, 59.

4) بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ “*Rahman ve Rahim olan Allah’ın adıyla*” (-) / (1). Turâbî, Kur’ân’daki sûrelerin başında Yüce Allah’ın, Rahmân ve Rahîm olarak zikredilmesinin nedenini⁶⁴ şöyle açıklamaktadır:

Kur’ân, hayat rahmetinden sonra insanın erişebildiği en büyük rahmet manası taşımaktadır ve o, *Rahman ve Rahim* olan Allah’tan gelmiştir. Vahy, Gayb âleminde gelen bir rahmettir. İnsanlara hidayeti göstermek, onlara önderlik yapmak ve kendilerine Hakîkat’i hatırlatmak üzere gelmiştir. Demek ki, Kur’ân, iman eden bir topluluğa, dünyada bir müjde olarak gönderilmiştir.⁶⁵

Ayrıca Kur’ân’ın getirdiği ve tebliğ ettiği mesaj, âlemlere rahmettir. Onunla muhatap olan ümmet, özellikle Allah’ın bir lütfü, fazilet ve ihsanı olarak *rahmet ümmeti* diye özel bir nitelik taşımaktadır. Bu, Kur’ân’ın birçok âyette dile getirdiği bir gerçektir.⁶⁶ Malum olduğu üzere Hz. Musa’ya gelen Kitap (Tevrat) da, Kur’ân gibi, “rahmet” olarak tanımlanmıştır.⁶⁷

5) الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ “*Âlemlerin Rabbi olan Allah’a hamd olsun*” (1) / (2).

Turâbî, Fâtîha sûresinin 2. ayetiyle ilgili: “Tercih edilen görüşe göre bu, Fâtîha sûresinin ilk âyetidir. Bu nedenle Fâtîha sûresi *Hamd sûresi* diye de adlandırılmıştır.”⁶⁸ dedikten sonra yorumunda bu kavramlara değinmekte ve âlimlerin detaylarına girdiği manaların özünü vermeye çalışmaktadır ki, bu mana Zemahşerî’nin *Keşşâf*’ta kaydettiklerine benzemektedir.⁶⁹

Nimetlere karşı şükredilir ama hamd Allah’a karşı övgünün en kapsamlı olanı manasını taşır.⁷⁰ Çünkü onun celal ve cemali, kemal noktasındadır. Bu nedenle o, hem dünyada hem ahirette hamd edilmeyi hak eden yüce zattır.⁷¹ Kur’ân ve namazın kendisiyle başladığı *hamde* en layık ve en müstahak olan yine odur.⁷²

⁶⁴ Turâbî, Fâtîha’nın her ayetinin ardından iki numara kaydetmektedir. Bunların birincisi kendisinin tercih ettiği numaradır. Ardından zikrettiği numara ise Mushâf-ı Şerîf’te Kûfî Metoda göre verilen numarayı göstermektedir. Onun için “besmele”ye (-) (1) şeklinde numara verilmiştir. Bu Turâbî’nin besmeleyi Fâtîha sûresinin bir ayeti olarak görmediğini göstermektedir. Krs. Bkz. Ebû Şâme, *el-Mürşid*, s. 67, 69-70.

⁶⁵ Bkz. Mevdûdî, *Tefhim*, I, 39.

⁶⁶ 6/En’âm 157.; 7/A’râf 52. 203., 204.; 10/Yûnus 53.; Yûsuf 11.; 16/Nahl 89.; 17/İsra 82.; 21/Enbiyâ 107.; 27/Neml 77.; 31/Lokmân 3.; 44/Duhân 6.; 45/Casiye 20. âyetleri bu manayı dile getiren âyetlerdir.

⁶⁷ 6/En’âm 157.; 11/Hûd 17.; 28/Kasas 43. ve 46/Ahkâf sûresinin 12. âyetleri bunu açıkça beyan etmektedir. Turâbî, *et-Tefsîru’t-Tevhîdî*, I, 32.

⁶⁸ Turâbî, *et-Tefsîru’t-Tevhîdî*, I, 34.

⁶⁹ “*Hamd ve medih kardeşdir. O da sena ve yapılan iyiliğe karşı niyazda bulunmaktır. Hamd sadece dil ile yapılır. Bu açıdan şükürün yalnızca bir şubesidir. Zira şükür, hem kalp, hem dil, hem de diğer organlarla yapılır.*” Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I, 8-9.

⁷⁰ Kurtubî hamdı, herhangi bir iyilik görmeden iyilik yapana karşı övgüde bulunmayı bu konudaki sahih görüş sayar. Buna göre âlimler hamdı şükürden daha geniş kapsamlı saymışlardır. Zira hamd hem sena, hem tahmîd hem de şükürü kapsar. *الحَمْدُ* her şükreden kulun sözüdür: Âdem, Nûh (23/Mû’minûn 28); İbrahim (14/İbrahim 39); Davud ve Süleyman (27/Neml 15); Muhammed (17/İsra 111) ve Cennet Ehli (35/Fatır 34; 10/Yûnus 10). Bkz. Kurtubî, *el-Câmi’*, I, 134.

⁷¹ Kurtubî der ki: “Hamdın tamamı ona layıktır ve ona hamd edilmeyi hak etmiştir. Çünkü Allah’ın Esma-i Husna sahibidir ve onun yüce sıfatları vardır.” Bkz. Kurtubî, *el-Câmi’*, I, 133.

⁷² Turâbî, *et-Tefsîru’t-Tevhîdî*, I, 34. Her tefsir, öncelikle hamd kavramını ele alır ve hamd’in medh ile şükür kavramlarıyla yakın manalarından söz eder. Bu arada methetmenin bir iyilik ve güzellik karşılığında yapıldığından, bunu yapanın cömertlik ve cesaret gibi erdemlere sahip kişilerin övüldükleri gibi

→

6) Bundan sonra *ayette geçen kavramlara yer verip onların izahlarına* çalışan Turâbî, bu bağlamda *rububiyet, âlem, rahmân ve rahîm* kavramlarının tanım ve izahlarına geçmektedir.

Rububiyet kelimesi; efendilik, tasarruf yani kullanabilme ve koruma manasına gelir.

الْعَالَمِ “*Âlemîn*” kelimesi, الْعَالَمِ “*el-âlem*”in çoğuludur. Mücmel manada varlıklar veya kâinat demektir.⁷³ Bu anlamda insanlar âlemi, cinler âlemi, görülebilen kâinat (*el-kevnu'l-meşhûd*) ve gayb âlemi (*el-kevnu'l-gaybî*) gibi âlemlerden⁷⁴ söz edilmiştir. Turâbî, teknik ve sözlük bilgilerinden sonra ayetin kısa yorumunu şöylece özetlemektedir:

“Bütün bu âlemler, Allah’ın sanatının eserleridir. Allah, onları yaratmış, onlara şekil vermiş ve hâlâ evirip çevirmektedir. Tasarruf hakkı ona aittir. Hepsinin efendisi, kurucusu, koruyucusu ve gözeteni Allah’tır. Bu nedenle hamdin tamamı Allah’a mahsustur. O, yücedir; tüm âlemlerin en yüce rabbi odur.”⁷⁵

7) الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ “*Rahmân Rahîmdir*” (2) / (3). Fâtiha’nın 3. ayetinde yer alan *rahmân ve rahîm kavramlarının* zikrediliş sıralarını gözeterek veren Turâbî şunları tespit etmektedir:

الرَّحْمَنِ *Rahmân* kavramı, rahmetin sahibi manasında kullanılan ve “*fa’lan*” vezninde gelen bir kelimedir.⁷⁶ Mana olarak düşünüldüğünde Arapçadaki *rahîm* (rahmet eden) kelimeden daha geniş çaplı bir manaya işaret eder. Başında “*elif lâm*”ın; sonunda “*nûn*” harfinin bulunması, ona ayrıca bir mana katmaktadır. İsm-i fail, bununla daha bir belirginlik ve azamet kazanmakta, yardım sıfatına bir kat daha mana derinliği vermektedir. Buna göre *Rahmân* sıfatı, Allah’ın her şeyi kuşatan rahmetini, en etkili ve geniş biçimde anlatan bir sıfattır.⁷⁷

→

övüldüklerinden de bahsederler. Hamdın ancak bilerek ve isteyerek yapılan iyilik ve güzelliklere karşı yapıldığını da eklerler. Buna göre hamdın tamamı mutlak manada Allah’a mahsustur. Bkz. Zemaşerî, *el-Keşşâf*, I, 8-9; İbn Kesir, *Tefsir*, I, 37-39; Kurtubî, *el-Câmi*, I, 131; Heyet, *Kur’ân Yolu*, I, 60.

⁷³ Âlem kavramı konusunda ulema arasında pek çok ihtilaf vardır. Allah dışındaki tüm varlıklar âlem sayılmıştır. Kendi lafzından tekili yoktur. Tıpkı “*raht*” ve “*kavm*” kelimeleri gibi. İbn-i Abbâs, “*âlemîn*” ile *insanlar, cinler kastedilmiştir*, diyerek manayı sadece bu iki cinse tahsis edenlerdendir. Ferrâ ve Ebû Ubeyde ise: “*Âlem* akıl sahipleri için kullanılır, bunlar da insanlar, cinler, melekler ve şeytanlardır. Çünkü “*âlem*” kelimesi ancak akıllılar için cemi yapılan kelimelerdir” demektedirler. Bkz. Kurtubî, *el-Câmi*, I, 138.

⁷⁴ Âlem, maddî ve manevî, görülen ve görülemeyen, dünyada ve ahrette Allah’ın yarattığı her varlık manasına gelir. Görülen, hissedilen, insan bilgisinin ulaşabildiği maddî varlıklara “*mülk*” veya “*şehadet*” âlemi denir. Maddî dışında kalan, fizikötesi varlıkların olduğu alana ise “*gayb*” veya “*melekût*” âlemi denmektedir. Şehadet âlemi, gayb âlemine göre denizde bir damla, çölde bir kum tanesi mesabesinde. Günümüzde insanlığın ulaşabildiği uçsuz bucaksız evren bilgisi göz önünde bulundurulduğunda ve bu gayb âlemiyle kıyaslandığında kainatın ne kadar büyük olduğu ve bu azameti akıl terazisinin çekemeyeceği anlaşılır. Bu da Allah’ın yüceliğine, azametine akılları durduran bir delil ve hüccet gibi değerlendirilmelidir. Krş. İbn Kesir, *Tefsir*, I, 39; Heyet, *Kur’ân Yolu*, I, 60-61.

⁷⁵ Turâbî, *et-Tefsîru’t-Tevhîdî*, I, 34.

⁷⁶ “*Rahmân*”: En uzak geçmişe doğru bütün yarattığı varlıklara sonsuz ve sınırsız lütf, ihsan ve rahmet bahşeden, demektir. Yağmur ve güneş gibi faydası tüm varlıklara ulaşabilen, onların bunu hak edip etmediklerine bakmadan onlara rahmetiyle muamele eden manasına da gelir. Krş. Heyet, *Kur’ân Yolu*, I, 59.

⁷⁷ Krş. Zemaşerî, *el-Keşşâf*, I, 6-8; Turâbî, *et-Tefsîru’t-Tevhîdî*, I, 34-35.

8) الرَّحْمَنِي *Rahmân kavramı*, Allah'ın en özel isimlerinden biri sayılmıştır. Bu, eşi benzeri bulunmayan rabbın, merhamet ve rahmetinden yaratan, hayat ve hidayet veren özel bir isimdir. "Rahmân" Yüce İlah, Hakiki Ma'bûd ve din gününün maliki olan Allah'ın özel bir isimdir. Bu sıfat, ona mahsustur; onun dışında herhangi bir *Rahîm'e* yani merhamet edene nispet edilemez. Bu sıfat, ancak onun için kullanılır; başka varlıklar için kullanılamaz. Kur'ân'da *Rahmân* sıfatı zikredildiği her yerde, bu manalar ile kullanılmıştır.⁷⁸

Araplar, Kur'ân gelmeden önce Allah'ın الرَّحْمَنِي "*Rahmân*" isminde bir sıfatının olduğunu bilmiyorlardı ve onun kullanılmasına da alışkın değillerdi. Bu konuda, Furkan sûresinin 60. âyeti, bize bilgi vermektedir. Kur'ân'ın ilk yazılışında Rahman kavramı, "*mîm*" harfinin Fetha'sından sonra "*lîn*" harfine yer verilmeden yazıldığından böylece muhafaza edildi; değiştirilmedi.⁷⁹

9) الرَّحِيمِي *Rehîm kavramı*, الرَّاحِمِي *râhim* kelimesine nispettir. Aynen *hekîm* kavramının, *hâkim* kavramına nispet edilişi gibidir. Arapçada *feil* kalıbı, bir işi en ince detayıyla yapan fail anlamında kullanılır. Buna göre Allah'ın *rahîm* sıfatı, "*en dakik rahmetin sahibi Allah'tır*" demek olur. Yani, *rahmet konusunda dilediğine en dakik manaları gözeterek rahmet eden ya da dilediği şekilde rahmet eden* manasını taşır. Buna göre *Rahmân*, Yüce Allah'ın tüm âlemlere geniş ve büyük rahmetini ifade eder. *Rehîm* sözcüğü ise daha özel rahmetlere işaret etmek üzere kullanılır.⁸⁰ Bu ayırım birçok tefsirde ifade edilmiş olmasına rağmen, Turâbî de ona değinmeden geçmez.

10) Turâbî, Fâtiha'da yer alan bazı kavramların etimolojik ve filolojik manalarını verdikten sonra onların *yorumuna* geçip şunları kaydetmektedir: "*Sûre, Allah için "Rahmân" ve "rahîm" sıfatlarını zikretmekle Kur'ân'ın bu konudaki beyanının önünü açmıştır. Kur'ân, birçok âyetinde bu mana kapsamına alınabilecek açıklamalar yapmaktadır.*"⁸¹

Turâbî'ye göre Yüce Allah, dünyada geniş rahmet sahibidir. Burada insan onun rahmetiyle sınanır. O bu rahmetiyle insanı çoluk çocuk ve akraba sahibi yapar. Rahmetini ve dünya nimetlerinin bir kısmını ona verir. İnsana, rahmeti, göklerin ve yerin nimetlerini bahşeden de Allah'tır. İnsanı, keremiyle yeryüzüne yerleş-

⁷⁸ "Rahman" sıfatının yalnızca Allah için kullanıldığını Kurtubî de delillendirmektedir. Ona göre 16/İsrâ 110 ve 46/Zuhruf 45. ayetler bunu göstermektedir. Burada er-Rahman'ın ibadete müstahak olduğu, ondan başkasının buna hakkı olmadığı ifade edilmiştir. Bkz. Kurtubî, *el-Câmi'*, I, 106, X, 342; XVI, 95. Buhârî'de yer alan Hudeybiye'de anlaşma metninin başına Besmele yazılmasına Müşriklerin: "Biz Rahman ve Rahim'i bilmeyiz, tanımıyoruz" diye itiraz etmeleri küfür ve inkârda inatçılık ve inadına itirazdan ibarettir. Zira Cahiliye şairleri de bu sıfatı Allah için kullandılar. Bkz. İbn Kesir, *Tefsir*, I, 36.

⁷⁹ Turâbî, *et-Tefsîru't-Tevhîdî*, I, 34; Ebû Şâme, *el-Mürşid*, s. 171.

⁸⁰ Turâbî, *et-Tefsîru't-Tevhîdî*, I, 34-35; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I, 6-8; İbn Kesir, *Tefsir*, I, 36-37.

⁸¹ Meselâ bkz. 22/Hicr 59-50; 40/Mümin 3. "*Âlemlerin rabbi*" ifadesi korku çağrıştırdığından, dengelemek için Allah'ın *Rahmân* ve *rahîm* olduğu beyan edilerek *terhib* ve *tercîb* itidali sağlanmış olmaktadır. Peygamber de: "Eğer mümin Allah ukubetini bilse, kimse onun cennetine tamah etmez; kafir de Allah'ın rahmetini bilse kimse onun cennetinden umut kesmezdi" buyurmuştur. Müslim hadisi. Bkz. Kurtubî, *el-Câmi'*, I, 139.

tiren ve salih kullarına arkadaş eden de odur. Allah, rahmet edenlerin en hayırlısı, en iyisidir. İyi insandan kötülüğü savar, mümini kurtarır.⁸²

Turâbî, *rahmân* ve *rahîm* sıfatlarını asi kullar hakkında nasıl tecelli ettiğini de izah eder. Ona göre Yüce Allah, kâfir için azabı erteleyen, tövbeleri kabul eden ve (dünyada) rahmetiyle muamele edendir. Günahları bağışlayan, insanlara yumuşak davranandır. Bu nedenle kul, Allah'ın rahmetinden umudunu kesmez, çünkü onun "*rahmeti, azabını ve gazabını bastırmıştır.*"⁸³ Ayrıca Onun rahmeti, iyilik yapanlara çok yakındır. Allah'ın en büyük rahmetlerinden biri de insanı yaratıp onu hidayet yolunu gösteren bir rahmet olan kitap ile onurlandırmasıdır. İnsanlar, Allah'ın çağrısına olumlu cevap vermelidir ki yeryüzünde Onun rahmet ve bereketi daha da bollasın ve ezeldeki kalıcı ebedi rahmeti de artsın.⁸⁴

11) مَالِكِ يَوْمَ الدِّينِ "Din Gününün Sahibi Olan" (3) / (4). Dördüncü ayetin kavramlarını ele alırken *kıraat* konusuna giren Turâbî şöyle demektedir:

"Bir kıraate göre مَلِكٍ *melik*; diğer bir kıraate göre ise مَالِكٍ (*mâlik*) diye okunur.⁸⁵ Birinci kıraat, kelimenin kökü açısından daha tercih edilmiştir.⁸⁶ Bunun aslı *milk* değil, *mülk* olmalıdır ki bu, Kur'ân'ın birçok âyetinde Allah'a nispet edilmiş bir kavramdır. Yani göklerin ve yerin mülkü Allah'ındır.⁸⁷ Birçok âyette, bu mana zikredilmiş ve Allah'a zafe edilmiştir. Dolayısıyla kıyamette de mülk onundur."⁸⁸

Ayet-i kerimde geçen "*Mâlik*" (mal, mülk sahibi) kimi zaman mal ve mülküde mutlak tasarruf sahibi olmayabilir; mülküne mutlak manada hükmedemeyebilir.⁸⁹

"*Melik*" (hükümdar, iktidar sahibi), "*mülk sahibi*"nden daha derin ve kuşatıcı bir manaya işaret etmektedir.⁹⁰ Yüce Allah, din (mükâfat ve ceza) gününde otorite sahibidir, hesaba çekme gücü ve yetkisi, sadece onda olacaktır. İnsana dünyada kazandığı şeylerin hepsini soracaktır. Allah, insanın yaptıklarını yazılı olarak onun önüne koyacak ve şahitleri de orada bulunduracaktır. Bu açık belgelere göre kara-

⁸² Turâbî, *et-Tefsîru't-Tevhîdî*, I, 35.

⁸³ Bkz. 7/A'râf 156; 40/Mümin 7. ayrıca bkz. Buhârî 63/Bed'u'l-Halk 1/ve Huvellezî Bedee'l-Halka Sümme Yüüduhü (III, 1166, HN: 3022; ayrıca 6969, 6986, 7015, 7114 nolu hadisler); Müslim, *Tevebe/Siatu Rahmetillah* (HN: 2751).

⁸⁴ Turâbî, *et-Tefsîru't-Tevhîdî*, I, 35.

⁸⁵ Bkz. M. Omer b. Sâlim Bazmûl, *el-Kıraât ve Eseruhâ fi't-Tefsîr ve'l-Ahkâm*, Dârul-Hicre, Riyad 1417/1996, I, 381.

⁸⁶ Kurtubî bu görüşü taz'îf sığasıyla verir: "denilmiştir ki." Ebû Ubeyde ve Müberrid ise, "Mâlik" kıraatinin daha derin anlamlı ve belağatlı olduğunu tercih etmiştir. Bkz. Kurtubî, *el-Câmi*, I, 140.

⁸⁷ Mülkün Allah'a ait olduğunu gösteren bazı ayetler: 2/Bakara 107; 3/Âl-i İmrân 26; 5/Mâide 17, 18, 40, 120; 9/Tevebe 116; 24/Nûr 42; 25/Furkan 2; 28/Sâd 10. Bkz. Abdulkâfi, *el-Mu'cem*, s. 673-674.

⁸⁸ Bkz. 25/Furkân 26; 40/Mü'min 16.

⁸⁹ Turâbî, *et-Tefsîru't-Tevhîdî*, I, 35 Krş. Râgıb, *Müfredât*, s. 1010-1012 (ملك) mad.; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I, 11-12.

⁹⁰ Tüm Mushaflar, "Mâlik" kelimesinin "Melik" şeklinde yazılmasında ittifak etmişlerdir. Bkz. Ebû Şâme, *el-Mürşid*, s. 171. Kıraat imamlarından Kisâî ve Âsım مَالِك şeklinde okumuşlardır. Diğer yedi kıraat imamlarından beşi ise مَلِك şeklinde okumuşlardır. Bkz. Bazmûl, *el-Kıraât*, I, 393. Kıraat farklarının Resulullah döneminde kadarki serüvenini izlemek için bkz. Bkz. Ebû Şâme, *el-Mürşid*, s. 77-90, 100-127.

rını verecek ve cezasını uygulayacaktır. Onun yanında kimse başkasına yardımcı olamaz.⁹¹

Tefsir kitaplarında genellikle zikredilen gayb âlemine ilişkin Turâbî alışıl-gelen açıklamayı vermekle yetinir: “Melekût (madde ötesi) âleminde hiç kimse, onun otoritesine ortak olamaz, yaptıklarına da karşı çıkamaz. Hiçbir varlık, Allah’ı, verdiği kararından vazgeçiremez; zaten buna cüret de edemez.”⁹² Bu yorum da Turâbî’nin Dîn-i İslâm’ın inanç, ibadet, ahlak ve hukuk alanındaki beyanlarının açık olduğu, bunlara günümüz Müslümanlarının derin boyutlarıyla uymaları gerektiği şeklinde formüle edilen görüşüyle uyum içindedir.

12) Bundan sonra sıraya göre *dîn* kelimesini ele alan Turâbî diğer ayetlerle bağıni kurar. Ona göre: “*Dîn*” kavramı, Kur’ân dilinde dünya ile ilgili olarak kullanıldığında, insanın *itaat ettiği ve boyun eğdiği şeyi* dile getirir ve insanların hayat tarzlarından birini ifade eder.⁹³ Bu manada, dinler çok çeşitlidir. Turâbî: “Kur’ân’ın dilinde (literatüründe) hak din (İslâm), *Allah’a teslim oluşturu*” der ve ayetin yorumunda birkaç başka surede yer alan beş ayete atıfta bulunarak açıklamaya çalışır.⁹⁴ Özlü yorumu şöyledir:

Ahiret bağlamında kullanılan “*dîn*” kavramı ise, insanın orada Allah’ın hükümüne boyun eğişini ifade eder. Yani kişi, bu dünyada ne kazanmışsa, ahirette onun sonucuna boyun eğ; oradaki boyun eğiş, yaşanmış, olmuş bitmiş gerçeğe boyun eğiştir. Çünkü Allah, hükmedenlerin en doğru hüküm verenidir. Ona boyun eğmekten başka çare yoktur.”⁹⁵

Kur’ân-ı Kerim’de “*Kıyamet Günü*”, “*Ahiret Günü*”, “*Din Günü*”, “*Hesap Günü*” ve “*Hüküm Günü*” kavramları, birçok yerde zikredildiğini belirten Turâbî,⁹⁶ konuyu şöyle açıklamaktadır:

“Bu kavram Fâtiha’da Yüce Allah’ın hem evrensel hem de özel rahmetinden hemen sonra zikredilmiştir. Burada Allah’ın, kıyamette kişinin kurtulabilmesi için gereken her tür gerekçeyi kullandıktan ve onun gereğini yaptıktan sonra karar vereceği; kulun hesabını, adalet üzerine kurduğu mizanına uygun olarak görüp ona göre cezaya çarptıracağı bildirilmiştir.”

Turâbî, burada ayrıca şu tespitte de bulunmaktadır: “Kur’ân, üslup olarak teşvik etme ve sakındırma; müjdeleme ve korkutma; cennet ve cehennem unsurla-

⁹¹ Melik kavramı, Yüce Allah’ın zatına, mâlik ise onun fiiline ait sıfatlarına yöneliktir. Mal veya mülk sahibi olmak, başkalarına hükmetmeyi gerektirmez. Başkasına sözü geçen hükümdar ise her mal ve mülkün sahibi değildir. Allah ise hem melik, hem mâlikdir. Hem mal, mülk sahibidir hem de herkese hükmü ve sözü geçer. Krş. Heyet, *Kur’ân Yolu*, I, 61.

⁹² Turâbî, *et-Tefsîru’t-Tevhîdî*, I, 35.

⁹³ Turâbî, *et-Tefsîru’t-Tevhîdî*, I, 35.

⁹⁴ Bunlar 25/Furkan 26, 40/Mü’min 16, 51/Zâriyât 5, 6; 95/Tîn 7; 109/Kâfirûn 6. ayetleridir. Ayrıca bkz. Râgıb, *Müfredât*, s.393-394, (جذب) mad.

⁹⁵ Turâbî, *et-Tefsîru’t-Tevhîdî*, I, 35. Râgıb, *Müfredât*, s. 299-302, (سـ) mad.

⁹⁶ Mesela bkz. 2/Bakara 8, 62, 85, 113, 126, 174, 177, 212, 228, 232, 264; 15/Hicr 35; 38/Sâd 16, 26, 53, 78; 70/Meâric 26; 74/Müddessir 46.82/İnfitâr 15, 17; 83/Mutaffifin 11; 40/Mümin 27.

rını çokça kullanmaktadır. Bu nedenle Cenab-ı Allah, burada rahmet sıfatlarıyla birlikte ceza unsurunu da hatırlatmaktadır⁹⁷

13) *إِيَّاكَ تَعْبُدُ وَإِيَّاكَ نَسْتَعِينُ* (4) / (5). Fâtiha sûresinin beşinci ayetinde Turâbî öncelikle ayetin taşıdığı edebi sanata dikkat çeker: “*إِيَّاكَ* kelimesinde, “*iltifat*” ve “*intikal*” sanatı vardır.” Bu birçok müfessir tarafından dikkat çekilen bir olgudur. Çünkü Allah’a hamd, zikredildikten sonra doğrudan (2. şahıs için kullanılan) hitaba geçilmiştir.⁹⁸ Turâbî’ye göre bu: “Allah’ı zikredip ona hamd etmekle kıyamet gününde kurtuluş umudu olanların doğrudan Allah’a hitabıdır.” Demek ki, onlar, doğrudan Allah’a hitap etmektedirler. Bu ifade, imanın içinde tasdik, ona kulluk içinde geçen hayat hareketinin bir işareti olarak kullanılmakta ve bununla hakiki mabudun sadece Allah olduğu ve tevhide dayalı halis muhlis yönelişin, yalnız Allah’a doğru olduğu vurgulanmış olmaktadır.⁹⁹

14) Bundan sonra ayetin diğer bir kavramı olan “*ibadet*”i¹⁰⁰ ele alan Turâbî müminler arasında birlik, bütünlük ve kardeşlik ruhunu işleyen yorumunu yaparken der ki:

نَعْبُدُ “*Sana Kulluk ederiz*” ifadesiyle “*müzaraat*” halinde ibadetin süreklilik ve devamlılığına işaret edilmiştir. Manası ise “*Biz, sana boyun eğerez ve yalnız sana itaat ederiz.*” Bu sözde, müminler topluluğunun birlikte dile getirilen tanıklığı vardır. Mümin, ancak ibadet olarak Allah’ı birleyebilen, muvahhit olabilen biri olmak için müminlerin hepsini içinde barındıran bir müminler topluluğunda, bütünleşmiş bir safın içinde yerini alarak bu ibadeti yerine getirebilir.¹⁰¹ Bu, bütünleştirilmiş bir hayat tarzıdır.¹⁰² Tabiat ile kuşatılmış bir dünyada, bütün bir kulluğun ifadesidir. Bütün eşya ve varlıklar, isteyerek veya istemeyerek, Allah’a ibadet ederler.¹⁰³

Turâbî’ye göre: “Onlar, insanoğlundan sapıklığa dalmış ve insanlığın yolundan çıkmış varlıklardan ayrılmaktadır. Bütün kâinat, Allah’a ister istemez ibadet etmekte ama insanoğlunun sapıklığa düşenleri, bu yolun dışına çıkmaktadır.”¹⁰⁴

15) Turâbî, insanın kendi başına her sorunu çözemeyeceği kanaatinde. Ona göre eğer insan tüm işlerini kendi başına yapabilseydi doğru yolu görmesi ve bulması için bir başkasına muhtaç olmazdı. Onun için Yüce Allah ona bu konuda

⁹⁷ Turâbî, *et-Tefsîru’t-Tevhîdî*, I, 35.

⁹⁸ Bu ifade Râgıb, *Müfredât*, s.114, (ع) maddesinde de yer almaktadır.

⁹⁹ Turâbî, *et-Tefsîru’t-Tevhîdî*, I, 36.

¹⁰⁰ İbadet: Kulluk yapmak ve tapmak demektir. Kamil manada “sevgi, saygı, boyun eğme” ve “korku” nosyonuna işaret eden bu sözcük, bütün bu tutum, duygu ve tavırların yoğunlaşmış, karışmış ve kaynamış birlikteliğiyle meydana gelen bir edimdir. Tüm insanların yaratılış gayesi ibadettir ama onlar buna mecbur değillerdir. Bilinçli, arzu ederek, gönülden istek ve iştiaqla onu yerine getirmeleri istenmiştir. Krş. Heyet, *Kur’ân Yolu*, I, 62.

¹⁰¹ İslam’ın getirdiği içtimai ve evrensel faziletler ve onlar sayesinde insanların birleşmesi, bir bütün haline gelmesi hakkında bkz. Dıraz, *Kur’ân’a Giriş*, s. 77-81.

¹⁰² Resulullah buyurur ki: “*Ey Allah’ın kulları! Kardeş olunuz.*” Bkz. Buhârî, Nikah 45; Müslim, Birr 23, 28 ila 32.

¹⁰³ Her varlık Allah’a ibadet ve kulluk eder: 3/Âl-i İmrân 83; 7/A’râf 206; 13/Ra’d 15; 21/Enbiya 19; 41/Fussilet 11; 43/Zuhuf 19.

¹⁰⁴ Turâbî, *et-Tefsîru’t-Tevhîdî*, I, 36. Râgıb, *Müfredât*, s. 647, (م) mad.

nasıl bir yol izlemesi gerektiğini, gösterircesine talimatını vermektedir. Ona düşen istianedir. Bu Allah'ın kullarına hem irşadı hem de uyarısıdır. Turâbî'ye göre insan, ilahi irşada kulak vermeli, insani bilgi ve yeteneklerini bu irşad doğrultusunda kullanarak her adımı doğru atması için yine onun tarafından bahşedilen imkânları doğru kullanmalıdır.¹⁰⁵

Bu bağlamda “*İstiâne*” kavramını yorumlayan Turâbî, izahını şöyle yapmaktadır:

وَأَيَّاكَ نَسْتَعِينُ “Yalnız senden yardım dileriz” ifadesi yine bir te'kit (vurgu) hitabıdır. Bu cümle yalnız Allah'tan yardım dilendiğini ifade eder. İbadette Mevla ve Efendi kabul edilen Allah'tan başka Yardımcının olmadığını, sadece O'ndan yardım dilenebildiğini anlatır.¹⁰⁶

Turâbî, burada sözü uzatmadan hayatın içinden gelen yorumuna geçmektedir:

“Müminlerin bütün hayatı, sınavlarla doludur. Onlar, hayatlarının hiçbir anında Allah'ın rahmetinden, onun yardımını isteme konumundan müstağni olmazlar. Onlar, her halükarda Allah'ın rahmet ve yardımına muhtaçtırlar. İhlâsa dayalı bir ibadeti yapabilmeleri için buna ihtiyaçları vardır. Manevi ve maddi varlıkta kendilerine verilmiş nimetlerin hepsinin Allah'ın istediği şekilde kullanabilmeleri için onun rahmetinden yardım almaları gerekir. Somut varlık ile gayb âleminin arasında hayatın bir çelişkiler yumağına dönüşmemesi için, Allah'a kulluğun bir koruyucusu ve yardımcısı olabilmeleri için bu rahmet gereklidir.¹⁰⁷

16) اِهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ “Bize Dosdoğru Yolu göster” (5) / (6). Bu ayette müminlerin arzu edip diledikleri “Doğru Yol” Yüce Allah'ın tarih boyunca peygamberleri aracılığıyla gönderdiği dinlerin genel adı olan “İslâm”dır. İslâm'da Allah ile insan, vahiy ile akıl, özgürlük ile kölelik, adalet ile zulüm, iyi ile kötü net biçimde belirlenmiş ve her biri yerli yerince konmuştur. Tüm bunlar arasında belli bir ahenk, uyum ve denge kurulmuştur. Böylece insanın akıl ve vicdanı vahiy ile iletişim ve uyum içinde bir istikamet kazanacak ve hayır yolunda ilerleme imkânı bulacaktır.¹⁰⁸ Bu bağlamda Turâbî, rahmet, Allah'a hesap verme ile kulun ibadeti ve Allah'tan yardım dilemesini beyan ederken onunla hidayetin arasındaki bağı vurguya beyan etmektedir:

“*Hidâyet*”, müminlerin en başta gelen talebidir. İnsan, ancak Allah'ın rahmetiyle ve yardımının desteğiyle hidayeti bulabilir.¹⁰⁹ Dünyada sapıklığa düşme kor-

¹⁰⁵ Krş. Heyet, *Kur'ân Yolu*, I, 63.

¹⁰⁶ “Kul, ibadet edecek, Allah da ona yardım edecektir.” Bkz. İbnu'l-Arabî, *el-Ahkâm*, I, 5.

¹⁰⁷ Turâbî, *et-Tefsîru't-Tevhîdî*, I, 36.

¹⁰⁸ Krş. Heyet, *Kur'ân Yolu*, I, 63.

¹⁰⁹ Allah'ın “Kur'ân ile gösterdiği hidayet kuşatıcı, tam ve açıktır. Tüm insanlara ve cinlere, her asra ve her bölgeye, her zaman ve her yerde olmasıyla evrensel olan bu hidayet, insanlar ve Allah tarafından gösterilen hidayetlerin en kapsamlı ve üstün olanıdır; insanların gereksinim duydukları tüm akaid, ahlak, ibade, muamelat; insanlığın ihtiyaç duyduğu yakın uzak tüm maslahatlarını sağlayıcı, insanın rabbiyle, evrenle ve tüm varlıklarla bağı en mükemmel biçimde düzenlemiştir. Ahkâmı, hukuku, ahlaki ilkeleri, kıssaları, dili ve üslubu muhteşemdir, sadedidir, açık ve dokunaklıdır.” Bkz. Zerkânî, *Menâhil*, II, 20-21.

kusundan ve kıyamet gününde varacağı yer açısından ondan başka sığınılacak bir merci yoktur.

“*Sırât*” (Yol), sınırları ve yönü belli olan açık yoldur.¹¹⁰

“*Müstakim*” ise, ileriye doğru giden ve dosdoğru devam eden yol anlamına gelir.¹¹¹ Turâbî iman, hidayet ve yolu beraber değerlendirip bütüncül yaklaşımı ortaya koyar:

“Mümin adam” Allah’a doğru giden yol üzerinde istikamette kalmak için Allah’a dua eden, onu çağırان kişidir. Allah’ın rahmeti, hidayeti ve yardımı dışında onun kendisi ile yürümeyi sağlayabileceği bir ışığı, nur veya aydınlığı yoktur. Mümin, önündeki engelleri aşabilmek ve sapmalardan kurtulabilmek için, mutlaka Allah’ın yardımına ve korumasına ihtiyaç duyar. Yine ona göre bunlar olmadan, mümin sapıklıktan kurtulamaz. Bunların hepsi, mümin topluluğun umutlarını ifade eder. Onların umutları ahiretlerine hazırlık sayılabilecek, kurtuluşa yönelik bir hayattır. Onlar, bütün kâinatla beraber, âlemlerin rabbi olan Allah’ın yolundadır.¹¹²

17) Turâbî, namazın önemini ve kâinat ile uyum için onun ne kadar gerekli olduğunu vurgulamaktadır. Ona göre namaz İslam içinde çok önemlidir:

“Namaz, Fâtiha okunmadan eksik sayılır. Namaz esnasında istikbal-i kible yani kibleye yönelmek, bir mabut, bir yardım eden olarak Yüce Allah’a, yönelişi ifade eder. Bunlar, insana tevhidin anlamlarını hatırlatır. Dosdoğru bir yol üzere tevhitte hidayete talip olma, onun için dua etme ve bir hatırlatma niteliğindedir. İşte Fâtiha sûresinin okunan kelimeleri bu manaları diriltmekte ve onları tekrar canlandırmaktadır.”¹¹³

“İslâm” soyut manada bir doğru yol değildir. Doğru yollardan biri de değildir. O, yegâne doğru yoldur. Doğruluğu hem bağluların hem de engelleyenlerin hayat hikâyelerinden anlaşılmaktadır. Tarih dersler ve ibretlerle doludur. Ders alınması gerekenler peygamberler ve onların izinde gidenlerdir. İbretlik olanlar da tarih boyunca ilahi irşada karşı çıkanların başına gelenlerdir.¹¹⁴ Turâbî’ye göre Fâtiha sûresinin son kısmı buna işaret eder:

18) صِرَاطَ الَّذِينَ أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ وَلَا الضَّالِّينَ “Kendilerine nimet verdiklerinin Yoluna. Gazaba uğramışların ve Yoldan Sapmışlarınkine değil.” (6) / (7).

“Allah’ın nimet verdiği kullar”ın kimler olduğunu ana ilke ve sıfatlarla veren Turâbî, Kurtubî (v.671) ve İbn Kesîr (v.774) gibi, onların bir kısmının genel adlarını da zikretmektedir:

¹¹⁰ الصِّرَاطُ kelimesi aslında (السِّرَاطُ) şeklindeydi, sondaki “tâ” harfiyle uyumlu bir ses çıkması için “sîn” harfi “sâd”a dönüştürüldü. Bkz. Ebû Şâme, *el-Mürşid*, s. 171; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I, 15; Zerkânî, *Menâhil*, I, 380; Bazmül, *el-Kıraât*, I, 356.

¹¹¹ Kurtubî, *el-Câmi*, I, 147; Râgıb, *Müfredât*, s. 880; İbn Kesir, *Tefsir*, I, 42-44.

¹¹² Turâbî, *et-Tefsîru’t-Tevhîdî*, I, 36. Fâtiha’nın özetini oluşturduğu Kur’ân-ı Kerim’in geliş amaçlarının başında tüm insanlığa hidayet rehberi olmasıdır. Bu konuda bkz. Duman, *Kur’ân ve Müslümanlar*, s. 73-79.

¹¹³ Turâbî, *et-Tefsîru’t-Tevhîdî*, I, 36-37. Ayrıca bkz. İbn Kesir, *Tefsir*, I, 47-48.

¹¹⁴ Kırş. Heyet, *Kur’ân Yolu*, I, 64.

“Erişilmek istenen, umut edilen ve üzerinde kalınması arzulan doğru yol, Allah’ın rahmetiyle muamele ederek yardım ettiği ve bu nimetlerle ödüllendirdiği kimselerin yürüdüğü yoldur. Bu da, her insan için belirlenen (planlanan) yoldur. Amaç o yolda yürümektir. Beklenen arkadaşlıktır; *peygamberler, siddiklar, şehitler, salih kullar* ile beraber olmaktır. Onlarla beraber olmak, ne güzel arkadaşlıktır!”¹¹⁵

Turâbî, diğer tefsirlerde de gözlemlenen beyanlara benzer olarak Kur’ân’ın, bu zümreleri çokça zikrettiğini, Allah’ın onlara hidayet nimetini tam olarak verdiğini dile getirir. Ona göre nimete mazhar olanlar, Allah’ın verdiği nimetlerine nankörlük etmeyen, onlara karşılık Allah’a şükrederek minnettar olduklarını gönülden hisseden, şükran duygularını alabildiğine derinleştiren müminlerdir.¹¹⁶

19) Sûnenin sonunda “*gazaba uğramışlar*” ile “*yolunu şaşırılmışlar*” hakkında da yorum yapan Turâbî özetle şöyle demektedir:

a. *الْمَغْضُوب عَلَيْهِمْ* “*Gazaba uğramışlar*” ise, hidayet kendilerine geldiği halde ona karşı çıkıp bilerek onu terk etmekle ilahi yolundan sapanlar, bu minval üzere büyük günahlar işleyenler, kendilerine “Doğru Yol” gösterildiği halde yanı sıra ısrar edip işledikleri büyük günahlar ile içlerini, akıl ve gönüllerini kirletmiş olanlardır.¹¹⁷ Bu eylemleri ile onlar, Yüce Allah’ın gazabına uğramayı hak etmişlerdir. Ayrıca onun Kıyamet günündeki ıkab ve azabına müstehak olmuşlardır. Yüce Allah onlara lanet etmiştir. Bu yüzden, günlük hayat içinde onlarla dostluğu, arkadaşlık ve beraberliği yasaklamıştır.¹¹⁸

b. *الضَّالِّينَ* “*ad-Dallîn*” (İtidal yolundan ve hak yoldan çıkanlar)¹¹⁹: Turâbî’ye göre:

“Sapıklığa düşenler; Doğru Yolu bulamamış, onu günlük hayatta yakalayamamış, görememiş” kimselerdir. Ya da hidayetin kiblesi kendilerine gelmiş ama onlar kendileri için onu istikamet olarak seçmemiş, bu istikametten alabildiğine sapmış veya gözlerini kapatarak yönlerini şaşırılmışlardır.¹²⁰ Artık onlar, bu halleriyle yolun salim ve doğru olanını görebilmek imkânından yoksun kalmışlardır.¹²¹

¹¹⁵ Turâbî, *et-Tefsîru’t-Tevhîdî*, I, 37. Kurtubî, cumhûr-i ulemâ, kendilerine nimet verilenlerin bu dört zümre olduğu kanısındadır, diye beyan etmektedir. Bkz. *el-Câmi’*, I, 149. Bunu başka ayetlerle (4/Nisa 69-70 ile) tefsir edenler de vardır. Bkz. İbn Kesir, *Tefsir*, I, 44.

¹¹⁶ Bkz. Turâbî, *et-Tefsîru’t-Tevhîdî*, I, 37.

¹¹⁷ Krş. Râgıb, *Müfredât*, s. 756-757, (غضب) mad.

¹¹⁸ Turâbî, *et-Tefsîru’t-Tevhîdî*, I, 37. Krş. Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I, 15-16.

¹¹⁹ Kurtubî tarafından “Dallîn” kavramına verilmiş özlü mana budur. Bkz. Kurtubî, *el-Câmi’*, I, 150.

¹²⁰ Râgıb, bu kavramı ister kasıtlı, ister gafletle olsun, ister az, ister çok olsun *Doğru Yol*’dan uzaklaştıran her tür sapmaya işaret ettiğini ifade eder. Onun için “dalâlet” kelimesi hem Hz. Peygamberler (12/Yûsuf 8, 95; 26/Şûrâ 20; 93/Duhâ 7) hem de kâfirler için (4/Nisâ 136; 5/Mâide 77; 17/İsrâ 15) kullanılmıştır. Allah’ın razı olduğu Doğru Yol, batıla göre çok zordur. Biri çok az, diğeri çok fazladır. Çünkü istikamet ve savab (Hak, Doğru, Hidayet) hedefe isabet eden ok durumundadır. Bunun dışındaki bütün yönler ise “dalâlet” konumundadır. *Dalâlet*, Râgıb’ın belirttiği gibi, hem nazarî ilimlerde hem de amelî ilimlerde söz konusudur ve hayatın her cephesinde karşımıza çıkar. *Hidâyet* de hayatı kuşatan bir özelliğe sahiptir ve inanç, ahlak, hukuk ve eğitim gibi çok alana yayılır. Bkz. *Müfredât*, s. 622-625, (ضل) mad.; ve aynı eser, ss. 1103-1112 (هدى) mad.

¹²¹ Turâbî, *et-Tefsîru’t-Tevhîdî*, I, 37; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I, 17.

Turâbî, bu kesimlerin, sağa sola gidip geldiklerini onun için Allah'a giden dosdoğru yolda karar kılamadıklarını, heva-heves peşinde sürüklenerek hak ve meşru yoldan çıktıklarını açıklar. Ona göre, insan ve cin şeytanları, onları saptırdığından, Allah da, onların bu şekilde sapmalarına imkân vermiştir. Gazaba uğrayanlar ile sapmışların hayatı, kıyamet gününde kötü bir sonuçla karşı karşıya geleceklerdir.¹²²

20) Fâtiha sûrenin son vurgularında öne çıkan bu kesimlerin işledikleri günah ve izledikleri yolu yorumlayan Turâbî, bunun bir ilke olup hangi dine mensup olursa olsun herkes için geçerli olduğunu ispata çalışır:

Dünyada doğru yolu gösteren, ahirette adil hükmüyle hükmedecek olan Yüce Allah'ın hükmü, budur. O, mümin kullarını hidayete erdirmek ve sapmış ve gazaba uğramışların kafilesinden olmamaları için sürekli çağrıda bulunmaktadır. Turâbî, *gazaba uğramanın* sebebi olarak gösterilen kötü fiillerin asıl failleri bizzat kendileridir. Kur'ân, bu durumu birçok yerde zikretmiştir, şeklinde yorum yapmaktadır.¹²³

Bu minval üzere müminlerin işlediği "kebîre" konusuna değinen Turâbî, kelâmî yaklaşımını yansıtan şu görüşe ulaşır:

"Bu fahiş hata ve açık gafletlerden birini kişi, ferdi olarak yaparsa ya da bu günahlardan birini, fert olarak işlerse ve ondan sonra tövbe ederse o, tamamen gazaba uğramışlardan veya delalet sıfatının taşıdığı manalardan mesul olmaz. Fakat biri, bu gafleti kuşatıcı bir şekilde bir birikime yol açacak şekilde, onların üzerinde sürekli ilave yaparsa, o da gazaba uğrayanların uğradığı akibete muhatap olur."¹²⁴

21) Bu tespitiyle *kadîm ulemâ* ve *müteehhirînden* birçok müfessirin görüşüyle örtüşmeyen bir görüşü serdeden Turâbî der ki:

"Bazı müfessirler, gazaba uğrayanların Yahudiler; sapanların ise Hıristiyanlar olduğunu beyan etmişlerdir.¹²⁵ Yani bu sıfatların Kur'ân'ın hitap ettiği ilk Müslümanlara tekabül etmediğini düşünmüşlerdir. Onun için *gazaba uğraticı sapıklık* sıfatının onlar için kullanılmayacağını düşünmüşlerdir.¹²⁶

Burada Turâbî, cumhur-i ulema tarafından benimsenen görüşü kabul etmez. "Hayat tarzı ve düşünce ile inanç sahasında Ehl-i Kitap gibi olmuşlarsa, onların uğradıkları cezaya çarptırılmaları gerekir. Zira sapıklığa düşenlerin yaşadığı hayatının aynısı yaşadıkları halde farklı muamele görmelerini beklemek doğru olmaz."¹²⁷

¹²² Turâbî, *et-Tefsîru't-Tevhîdî*, I, 37. Burada Kur'ân'ın çokça bahsettiği temel şahsiyet çeşitleri ortaya konmuştur. Bunlar hidayette olanlar, bilerek veya bilmeyerek hak yoldan ayrılanlar; kâfirler ve münafilekler. Bkz. Necâtî, *Kur'ân ve Psikoloji*, s.205-212.

¹²³ Turâbî, *et-Tefsîru't-Tevhîdî*, I, 37. Krş. Zemaşşerî, *el-Keşşâf*, I, 17; İbn Kesir, *Tefsir*, I, 44.

¹²⁴ Turâbî, *et-Tefsîru't-Tevhîdî*, I, 37.

¹²⁵ Bu görüşü Kurtubî, cumhuru ulemanın görüşü olarak beyan eder ve onu destekleyen rivayetleri de ilave ettikten sonra kendi görüşünü şöyle izah eder: "Bu konuda ileri sürülen görüşler içinde hasen olanlar vardır ama *peygamberin tefsiri evlâ, a'lâ ve ahsendir*". Bkz. Kurtubî, *el-Câmi'*, I, 149-150. İbn Kesir, *Tefsir*, I, 45-47. Ayrıca bkz. Tirmizî, *Tefsir* 2; Ahmed, *Müsned*, IV, 378.

¹²⁶ Turâbî, *et-Tefsîru't-Tevhîdî*, I, 37.

¹²⁷ Turâbî, *et-Tefsîru't-Tevhîdî*, I, 38.

Ancak sapıklığa düştükten hemen sonra tövbe yolunu tutanlar bunun dışında tutulabilir.¹²⁸

22) En nihayet sûrenin ve namazın önemine bir daha değinen Turâbî, yapılan duanın önemini ve ardından “âmîn” demenin *mesnûn* olduğunu¹²⁹ ancak sadece buraya mahsus olmadığını ifade edip Müslümanların uygulamaları gereken amel-leri vurgulamaktadır:

“Mümin, teslim olan, mütezekkir ve ibret alan Müslüman, her birkaç rekâtlık namazda Fâtiha’yı iki defa, üç defa, dört defa okumaktadır. Okurken duası şudur: Kendisinin, bu güzel kâfileden, önceki ve bugünkü Müslümanlardan, bu çizgiyi takip eden Müslümanlardan olmasını arzu etmekte ve bunun duasını yapmaktadır.”¹³⁰

Fâtiha okunduktan sonra sesli olarak “âmin” demek, Müslümanların öteden beri uyguladıkları bir sünnet olmuştur.¹³¹ Turâbî de [müminler “Âmin” demekle, dualara cevap veren ve duaları kabul eden Allah’tan, dualarını kabul etmesini dilemektedirler.¹³² Umutlarını “âmin”le pekiştirmektedirler ki, bundan emin olsunlar] diye izah yapmaktadır.¹³³

Turâbî’ye göre, bu uygulama, güzel bir sünnettir. Fakat onun, Kur’ân’ın âyetlerini okurken, her âyetin uygun düştüğü ifadeler ile her âyette geçen duanın sonunda söylenmesi gerekir.¹³⁴

Mümin için, Kur’ân’da geçen her hitaba uygun bir zikirle cevap vermek de uygun düşmektedir. Sadece şuna dikkat edilecektir: Kişinin bu makama uygun duası, okunan Allah kelamıyla karışmayacak ya da onun tedebbürü ve manası üzerinde gaflete düşmesine yol açmayacaktır.¹³⁵

Sonuç

Südanlı bir âlim ve aydın olan Hasan et-Turâbî, incelediğimiz Fâtiha sûresinin açıklama ve yorumunda aklı öne çıkararak, tefsirde Arapçanın orijinal kullanımına dönüşü öneren, nassın fahvasını ve ana fikrini merkeze alan bir metot izlemiştir. Biz Fâtiha tefsirini Turâbî’nin tefsirini tanıtmak maksadıyla tetkik ettik. Neticede gördük ki, Turâbî, tefsirde kendine mahsus bir yol izlemektedir. O, teferruattan sakınmaktadır. Kelâmî, fikhî ve tarihî ihtilafa dalmaktan uzak durmaktadır. Tefsir-

¹²⁸ Krs. İbn Kesir, *Tefsir*, I, 42-44.

¹²⁹ Bkz. Buhârî, *Ezân* 112-113; Müslim, *Salât* 72-76.

¹³⁰ Turâbî, *et-Tefsîru’t-Tevhîdî*, I, 38. Bkz. Necâtî, *Kur’ân ve Psikoloji*, s. 247-255.

¹³¹ “Âmin” konusundaki rivayetler ve teşvikler için bkz. Kurtubî, *el-Câmî*, I, 127-131.

¹³² “Âmin!” (Duamızı kabul buyur, elimizi boş çevirme). Bu bütün semavi dinlerde duadan sonra söylenen bir temenni sözüdür. Krs. Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I, 17-18; Heyet, *Kur’ân Yolu*, I, 64.

¹³³ Turâbî, *et-Tefsîru’t-Tevhîdî*, I, 38. Buhârî ve Müslim’de kaydedilen hadiste İbn Şihâb der ki: *Cemaat “Âmin!” dediğinde Camide uğultu kopar ve toplu halde bir ses yükselirdi.* Bkz. Buhârî, *Ezân* 112-113 ve Müslim, *Salât* 72-73, HN: 307; İbn Kesir, *Tefsir*, I, 48-49; Râgıb, *Müfredât*, s. 101; İbnu’l-Arabî, *el-Ahkâm*, I, 7; Şevkânî, *Neylu’l-Evtâr*, II, 229-232.

¹³⁴ “Kur’ân’ın gelişinden amaç Sakaleyne hidayet, Peygamberi destekleyen bir mucize olmak ve bu yüce mukaddes kelamı tilavetle ile kulların Allah’a ibadet etmelerini sağlamaktır.” Zerkânî, *Menâhil*, II, 19-20.

¹³⁵ Turâbî, *et-Tefsîru’t-Tevhîdî*, I, 38.

lerde özellikle sade bir dilin kullanılması gerektiği, Arap dilinin zengin sanat ve ifade üslubunun yetkinlikle istimalini vurgulamaktadır. Beyan ve izahta uzunca tefsir ve izah yerine ana hatlarla temel konulara dikkat çekmek gerektiğini savunmaktadır. Tefsirde mazide kalan felsefeden sakınmak gerektiği gibi çağın felsefi akımlarına da mesafeli durulması lüzumunu açıkça ifade etmektedir.

Turâbî, “*et-Tefsîru’t-Tevhîdî*” adını verdiği tefsirinde özellikle Kur’ân’da bütünlük, nassın ruhu ve ana teması üzerinde yoğunlaşmakta, onun için gramer konularına, kıraatlere, fikhî konulara, çağın sorunlarına uzun uzadıya dalan ve evlerdeki kitaplıklarda büyük bir hacim tutan bir tefsire değil, çağın getirdiği zaman darlığı nedeniyle herkesin birkaç dakika bile ayırdığında çok istifade edeceği bir esere ihtiyaç olduğunu düşündüğünden bu tefsiri yazdığını beyan etmektedir. Tefsirinin bir kısma (Fâtiha) bir de uzun (Bakara) suresinin inceleyerek elde ettiğimiz sonuca göre Turâbî bu metodu uygulamada başarılıdır. O, özlü bir tefsir ortaya koymuştur. Onun için sahih de olsa hadislere çok nadir yer vermiştir. Kıraatler ile fikhî görüşlere de tefsirinde çok nadir olarak rastlanmaktadır.

Et-Tefsîru’t-Tevhîdî’nin en önemli özelliklerinden biri de şahsa ve cemiyete olumlu veya olumsuz yönde şekil verecek her değer, eğilim, düşünce, tutum ve hareket mantığını önemsemesi ve onlara genişçe yer vermeye, yeri geldiğinde onlara tekrar işaret etmeye özen göstermesidir.

Tefsirinin açıklama metodunda en göze çarpan orijinal özellikleri ise şunlardır:

1. Öncelikle sûrenin konularını özetlediği bir “giriş” (*Hulâsatu Hedyî’s-Sûre*) her sûrenin baş tarafında yer almaktadır. Burada sûrenin nerede, hangi ortamda geldiğini belirtmekte, varsa değişik adlarını kaydetmekte, onun hayat içinde nasıl bir yeri olduğunu, hangi sorun ve meseleleri çözüme kavuşturduğunu ifade ettikten sonra sûrenin ana konularını, temel tespit ve ahkâmını özetlemektedir.

Her sûrenin özellikle pratik ve günlük hayatımıza neler kattığını vurgulayan Turâbî, yorumladığı ayetlerle ilgili gelenek içinde yanlış anlaşılan bir taraf varsa bunu izah etmekte ve doğrusunun ne olması gerektiğini kısaca belirtmektedir.

2. Turâbî, ikinci olarak kendisine uygun biçimde gruplar haline getirdiği ayetlerin izahına geçmektedir. Burada “*Tertîlu’l-Âyât*” başlığını kullanmakta ve burada açıklayacağına işaret ettiği ayetleri teker teker ele alıp izah etmektedir.

3. Son olarak da Turâbî, gruplar halinde izah ettiği ayet grubunun ana fikrini ve temel kavramları ile en önemli mesajını özetlemektedir. Bunu da “*Umûmu’l-Âyât*” başlığıyla vermektedir. Bundan maksadı ise, tefsirin tamamını okumaya vakti olmayanların bu özetleri okuyarak Kur’ân’ın maksatlarına ulaşmalarına katkı sağlamaktır.

Turâbî, bu tefsirinde Müslümanların kendi değer, yol ve hayat tarzı gibi kimliklerini yansıtan unsurlar ile Allah, Kur’ân ve Resûl’ün Sünnetine tam güvenmeleri gerektiğine, ümmetin “diriliş”, “kalkınış” ve “kurtuluş” gibi temel umutlarının burada mündemiç olduğuna inanmaktadır. Bunu yeri geldiğinde çokça vurgulamaktadır.

Yorumunun orijinal oluşundan çok, onun İslam inanç ve düşüncesine uygun olmasına ve özlü biçimde ifade edilmesine yoğunlaşan Turâbî, Kur'ân tarafından kabul edilmesi sorunlu görülen ilke, akım, yaklaşım ve yorumlara karşı mesafeli durmaktadır. Tefsirinde gayrimüslimlerin de hesaba katılmasını ve onlara da Kur'ân Mesajının orijinaline yakın bir tefsir yapılmasının gerektiğine inandığından yorumunda bu yöne de özellikle dikkat etmektedir.

Sağlıklı temeller üzerinde kurulmuş geleneği muhafaza eden, onu derin bo-yutlarıyla idrak edip çözümleyen Turâbî, buradan kalkarak daha ileriye gitmek gerektiğini eserinde her yeri geldiğinde anlatmaya çalışmaktadır. İslam ve Kur'ân'ın mesajının evrensel olduğunu, onu en açık ve bütün çarpıcılığıyla ortaya koymanın hepimizin boynunun borcu olduğunu, kimsenin İslam'ın karalanmasına yol açacak tutum ve davranışları bilinçsizce sergileme hakkının olmadığını vurgu-lamaya çalışmaktadır.

İslam'ın bugün ubudiyet ve ahlak açısından olduğu kadar, eğitim, iktisat, hu-kuk ve siyaset gibi somut uygulamalarla gün yüzüne çıkarılması ve uygulanması gerektiğini düşünen Turâbî, bu konuda kimsenin baskıcı, yasaklayıcı, donmuş bir yönetim şeklini İslam'a mal etmeye hakkının olmadığını savunmaktadır. Bu bağ-lamda O, özgürlük, adalet, imar, ıslah ve refahın, bütün bir dünyayı ıslah edecek ümran ve uygarlığın kapısını aralayabilecek tek yolun İslam olduğuna inanmakta ve Ümmetin fertlerini bu istikbale hazırlamak için uygun gördüğü her yerde onu vurgulamak için gayret etmektedir.

Kaynakça

Kur'ân-ı Kerîm.

Abdülbâkî, Muhammed Fuâd (v.1338/1967), *el-Mu'cemu'l-Mufehres li-Elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, el-Mektebetu'l-İslâmiyye, İstanbul 1982.

Asbehânî, Ali b. el-Huseyn, *Keşfu'l-Müşkilât ve İdâhu'l-Mu'dilât*, thk. M. Ahmed ed-Dâli, Dımaşk 1415/1995.

Bayraklı, Bayraktar, *Yeni Bir Anlayışın Işığında Kur'ân Tefsîri*, 1. b. Bayraklı Yay. İstanbul 2003.

Buhârî, Ebû Abdullah M. b. İsmail (v.256/870), *Sahihu'l-Buhari*, el-Mektebetu'l-İslâmi, İstanbul 1979.

Cessâs, Ebû Bekr Ahmed er-Râzî (v.370), *Ahkâmu'l-Kur'ân*, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1993/1414.

Dehlevî, Veliyullah Ahmed b. Abdurrahim (v.1176/1762), *el-Fevzu'l-Kebir Fi Usul't-Tefsir*, Trc. Selman el-Hüseyni en-Nedvi, Daru'l-Beşairi'l-İslamiyye, Beyrut, 1407/1987.

....., *Hüccetullahi'l-Baliğâ*, Daru'l-Ma'rife Beyrut, Ts.

Derveze, M. İzzet (v.1976), *Sîretu'r-Rasûl (Mekke Dönemi) Kur'an'a Göre Hz. Muhammed'in Hayatı*, çvr. Mehmet Yolcu, 1. b. Yöneliş Yay. İstanbul 1989.

Drâz (doğrusu: Derrâz), Muhammed Abdullah (v.1958), *Kur'ân'a Giriş*, çvr. Salih Akdemir, kitâbiyât Yay. Ankara 2000.

Duman, Zeki, *Nüzulünden Günümüze Kur'ân ve Müslümanlar*, Fecr Yay. Ankara 1996.

....., *Vahiy Gerçeği*, Fecr Yay. Ankara 1997.

Ebû Dâvûd, Süleymân b. Eş'aş (v.275/888), *Sünenu Ebî Davud*, Çağrı Yay., İstanbul 1992.

Ebû Şâme, Abdurrahmân b. İsmâil (v.665), *Kitabu'l-Mürşidi'l-Vecîz ilâ Ulûmin Teteallaku bi'l-Kitâbi'l-Azîz*, thk. Tayyâr Altıkulaç, 2. b. TDV, Ankara 1406/1984.

Esed, Muhammed (v.1992), *Kur'ân Mesajı (Meal-Tefsir)*, İşaret Yay. İstanbul 1995.

Hâkîm, Ebû Abdullah en-Neysâbü'rî (v.406), *el-Müstedrek ala's-Sahîhayn*, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, ts.

Hayrettin Karaman-Mustafa Çağrı-İ. Kafi Dönmez-Sadrettin Gümüş (Heyet), *Kur'ân Yolu: Türkçe Meal ve Tefsir*, 3.B., DİB Yay. Ankara 2007.

- İbn Âşûr, M. Tahir (v.1393), *Tefsiru't-Tahrîr ve't-Tenvîr*, Daru't-Tunusiyye, Ts.
- İbn Durayd, Ebû Bekir Muhammed b. el-Hasan (v.321), *Kitabu Cemhereti'l-Luga*, thk. Remzi Münir Ba'lebekkî, Daru'l-İlm li'l-Melâyin, Beyrut, 1987.
- İbn Hanbel, Ahmed (v.241), *Müsnedu Ahmed b. Hanbel*, Çağrı Yay., İstanbul 1992 (*Müsned*).
- İbn Kesir, Ebu'l-Fida İsmail (v.774/1372), *1-Tefsiru'l-Kur'ani'l-Azim*, Thk. M. İbrahim El-Benna-B. Ahmed Aşur-Abdulaziz Guneym, Kahraman Yay., İstanbul 1984 (*Tefsir*)
- İbn Mâce, Ebû Abdullah M. (v.279/879), *Sünenü İbni Mace*, Thk. Muhammed Fuad Abdalbaki, Çağrı Yay., İstanbul 1992.
- Kurtubî, Ebû Abdullâh Muhammed b. Ahmed (v.671), *el-Câmi' li-Ahkâmî'l-Kur'ân*, el-Hey'etu'l-Misriyye li'l-Kitab, Mısır 1987.
- Kutub, Seyyid (v.1966), *Fî Zilali'l-Kur'ân*, çvr. S. Uçan, V. İnce, M. Yolcu, Dünya Yay. İstanbul 1991.
- Mâlik b. Enes (v.179/795), *el-Muvatta*, Thk. M. Fuad Abdalbaki, 2. b. Çağrı Yay. İstanbul 1992.
- Mevdûdî, Ebu'l-A'lâ (v.1979), *Tefhîmu'l-Kur'ân*, çvr., Muhammed Han Kayanî ve diğ., 2.b., İnsan Yay. İstanbul 1996.
- Müslim, Ebul-Hüseyn M. b. Haccac (v.261/875), *Sahihu Müslim*; Çağrı Yay., İstanbul 1992.
- Necâfî, M Osman, *Kur'an ve Psikoloji*, çvr. Hayati Aydın, Fecr Yay. Ankara 1998.
- Nedvî, Ali Hasan (v.1999), *Müslümanların Gerilemesiyle Dünya Neler Kaybetti*, İfso., İstanbul 1984.
- Nesaî, Ebû Abdurrahman Ahmed (v.303/915), *Sünenü'n-Nesai*, Çağrı Yay., İstanbul 1992.
- Râğb, Huseyn b. M. el-İsfahani (v.425/1034), *Müfredât: Kur'ân Kavramları Sözlüğü*, çvr. Abdalbaki Güneş- Mehmet Yolcu, 2.b. Çıra Yay. İstanbul 2010.
- Râzî, Fahrüddîn (v.606/1209), *et-Tefsiru'l-Kebir*, Daru'l-Kütübî'l-İlmiyye Tahran, Ts.
- Sadr, Muhammed Bağır (v.1980), *Kur'an Okulu*. çvr. Mehmet Yolcu, 2. b. Fecr Yay.. Ankara 1995.
- Tabâtabâî, M. Hüseyin (v.1981), *İslam'da Kur'ân*, çvr. Ah. Erdinç, Bir Yay., İstanbul 1988.
- Taberî, Ebû Ca'fer M. b. Cerir (v.310/922), *Tefsiru't-Taberî / Camiu'l-Beyân Fi Te'vilî'l-Kur'ân*, Daru'l-Kitabî'l-İslâmî, Beyrut, 1412/1992, (*Tefsir*).
- Tirmizî, Ebû İsa M. (v.279/892), *Sünenü't-Tirmizî*, Thk. M. Fuad Abdalbaki, Çağrı Yay., İstanbul 1992.
- Turâbî, Hasan, *Namaz: Fert ve Toplum Hayatındaki Etkileri*, çvr. Saim Eminoğlu, Risale Yay. İstanbul 1991.
-, *Sudan İslami Hareketi*, çvr. Ekrem Demir, Yöneliş Yay. İstanbul 1994.
-, "İslam, Demokrasi, Devlet ve Batı", *Yeni Dergi*, sayı 7-8, Ankara 1995, ss.123-134.
-, *İslami Düşüncenin İhyası*, çvr. Sefer Turan, Ekin Yay., İst. 1997.
-, *Sudan İslam Projesi*, Hasan Turâbî - T. Hamid - E. Ömer - M. Harun, çvr. İslam Özkan - Vahdettin İnce, Ekin Yay. İstanbul 1997.
-, *İslam Dünyasının Geleceği*, çvr. Esmâ Demirtaş, Birey Yay., İstanbul 1998.
-, *Özeleştir ve Yenilenme Sorumluluğu*, çvr. Vahdettin İnce. Ekin Yay. İstanbul 1998.
-, *et-Tefsîru't-Tevhîdî*, Dârü's-Sâkî, Beyrut 2004.
-, *Dini Şiirler*, çvr. Leyla Şahin, Mana Yay. İstanbul 2010.
- Zemahşerî, Cârullah Ebû'l-Kâsim Mahmûd (v.538), *el-Keşşâf An Hakâiki Gavâmidî't-Tenzil ve Uyûni'l-Akâvil fî Vucûhi't-Te'vîl*, Neşru Edebi'l-Havza, Tahran, II, 433.
- Zerkeşî; Bedruddin M. b. Abdullah (v.794), *el-Burhân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, 2.b. Daru'l-Ma'rife, Beyrut 1391/1973.